

Z. ISLOMOV, D. RAHIMJONOV, J. NAJMIDDINOV

DÚNYA DINLERI TARIYXÍ

**Orta bilim beriw mákemeleriniń 10-klasları hám
orta arnawlı, kásip óner bilim beriw orınları
ushın sabaqlıq**

1-basilıwı

**Ózbekistan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrligi
ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń 10-klass oqıwshıları
ushın sabaqlıq retinde tastıyqlangán**

Tashkent
«Yangiyo'1 Poligraf Servis»
2017

UO‘K: 2(100)(09)(075.3)=512.121

KBK: 86.2

I-94 Islomov, Zohidjon.

Dúnya dinleri tariyxí 10-sinf: Orta bilim beriw mákemeleriniń 10-klasları hám orta arnawlı, kásip óner bilim beriw orınları ushın sabaqlıq / Z. Islomov, D. Rahimjonov, J. Najmiddinov. - 1-basılıwı. - Tashkent.: «Yangiyo‘l poligraf servis», 2017. - 144 b.

UO‘K: 2(100)(09)(075.3)=512.121

KBK: 86.2

ISBN 978-9943-4936-9-8

Avtorlar:

Z. ISLOMOV, D. RAHIMJONOV, J. NAJMIDDINOV,

Juwaplı redaktorlar:

A. Hasanov — tariyx ilimleriniń doktorı, professor;

O. Yusupov — filosofiya ilimleriniń kandidati, docent.

Pikir bildiriwshiler:

N. Muhamedov — *tariyx ilimleriniń kandidati, docent;*

H. Yo‘ldashxo‘jayev — *tariyx ilimleriniń kandidati, docent;*

A. Zamonov — *Óz IA Ózbekistonning eng yangi tariyxı máseleleri boyınsha muwapiqlastırıwshı-metodikalıq ozayı úlken ilimiy xızmetkeri;*

J. Tohirov — *shet tillerine qánigelestirilgen mámleketlik ulıwma bilim beriw mektebi oqıtıwshısı;*

N. Qudratova — *Tashkent qalası 41-mektep tariyx pání oqıtıwshısı.*

Bul sabaqlıq Ózbekistan Respublikası Ministrler kabineti janındaǵı Din isleri boyınsha komitetiń 2017-jıl 5-sentabrdeǵı 5958-Sanlı usınısı, Respublika bilimlendi-riw orayı qasındaǵı «Tariyx» pání ilimiy-metodikalıq keńesi hám de Ózbekistannıń eń jańa tariyxı máseleleri boyınsha muwapiqlastırıwshı-metodikalıq keńestiń 2017-jıl 29-avgusttaǵı 5-sanlı juwmaǵına tiykarlanıp basıwǵa usınıs etildi.

Respublika maqsetli kitap fondı qarjıları esabınan basıp shıǵarıldı.

© Z. Islomov, D. Rahimjonov, J. Najmiddinov, 2017.

© «Yangiyo‘l poligraf servis», 2017.

Qaraqalpaqsha awdarma

© «Bilim», baspası, 2017.

ISBN 978-9943-4936-9-8

Sóz bası

Din ázelden adamlardı hámiyshe jaqsılıqqa, tuwrı islerge shaqırǵan. Oraylıq Aziya xalıqları sıyınıp kelgen islam dini joqarı insaniy pazıyletlerdiń qalıplesiwine xızmet etken. Din insaniyattıń ruwxıy dúnyası menen tıǵız baylanıslı bolıp, onıń sociallıq turmısında bárháma onıń menen birge bolıp kelgen.

Dindi úyreniw bul insannıń ruwxıy dúnyasını úyreniw bolıp tabıladı. Diniy derekler ózinde insaniyat tariyxında bolıp ótken ibratlı waqıyalardı jámlegen bolıp, olar adamlardı ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawda áhmiyetli orın tutadı. Bul bolsa insannıń ómir soqpaqlarında adaspawı, jaqsı-jaman, aq-qaranı ańlap jetiwi hám de aqıllılıq penen ómir súriwi ushın tiykarǵı qural bolıp xızmet etedi. Nátiyjede insannıń turmıs tárzi jaqsılanıp, jámiyet te rawajlanadı.

Dinge iseniw hám hújdan erkinligi máselesi Ózbekistan Respublikasınıń Konstituciyasında óz sheshimin tapqan bolıp, ol xalıqaralıq huqıqıy-normativ talaplarga tolıq juwap beredi. Hárqanday dinge iseniwshi hám hesh qanday dinge isenbeytuǵın adamlar ushın bir türdegi shártler qoyılıwın támiyinlewshi Ózbekistan Respublikası Konstituciyasınıń 31-statyasında, atap aytqanda, mınaday delinedi:

«Hámme ushın hújdan erkinligi kepillenedi. Hárbir insan qálegen dine iseniwi yaki heshbir dinge isenbew huqıqına iye. Diniy kózqaraslardı májbúriy sińdiriwge jol qoyılmaydı».

Ózbekistan Respublikasınıń Konstituciyasında kórsetilgenindey, hújdan erkinligin támiyinlew barlıq puqaralardıń birdey huqıq hám erkinliklerge, atap aytqanda, isenim erkinligi huqıqına iye ekenligi, diniy hám isenimine qaramastan, nızam aldında teń ekenligi haqqındaǵı qaǵıyda olardıń tiykarın quraydı.

Elimizde sociallıq-ruwxıy ortalıqtı salamatlastırıwda milliy qádiriyatlar menen bir qatarda diniy qádiriyatlardıń da ornı sheksiz. Islam dini de insan mápleri hám jámiyet rawajlanıwına xızmet etiwshi hárqanday ashılıw hám jańalıqlardı joqarı dárejede qádirlegen, qollap-quwatlaǵan. Bul baǵdarda Ózbekistan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti Islam Karimovtıń usı sózlerin eslewimiz lazım: «Islam dini — bul ata-babalarımız dini, ol biz ushın hám iyman, hám ádep-ikramlılıq, hám diyanat, hám aǵartıwshılıq ekenligin umıtpayıq. Ol qurı aqıydalar jıyındısı emes».

Dinniń insanılıq filosofiyası, jaqsı ideyaları hám ullı áwladlarımız miyrasınan kewil tolıw, jaslar qálbinen orın alıw ushın elimiz bilimlendi-riw sisteması tarawında kóplegen jumıslar ámelge asırıldı. Dúnya dinleri tariyxı boyınsha zárúr maǵlıwmatlardı ózinde jámlegen, jaslardı diniy keń-peyillik hám milletler aralıq tatıwlıq ruwxında tárbiyalawǵa xızmet etiw-shi bul sabaqlıqta elimizde ámelge asırılıp atırǵan unamlı ózgerislerdiń nátiyjesi.

Avtorlar jámaáti kitaptı baspaǵa tayarlawda óz másláhátleri menen jaqınnan járdem bergen Ózbekistan Respublikası Ministrler ka-bineti janındaǵı Din isleri boyınsha komiteti, Ózbekistan musulman-ları basqarması Tashkent islam universiteti, Tashkent islam institutı basshıları hám professor-oqıtıwshılarına, Qaraqalpaqstan Respublikası, Tashkent qalası hám wálayatlar Pedagog xızmetkerlerdi qayta tayarlaw hám tájiriyesin asırıw institutlarınıń sociallıq kafedraları direktorlarına óz minnetdarshılıǵın bildiredi.

1-§ DINNIŇ JÁMIYETTEGI ORNÍ HÁM WAZÍYPALARÍ



AKTIVLESTIRIW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Jámiyet diniy qádiriyatlarsız jasay alama?
2. Milliy hám jáhán dinleri haqqında tómengi klasslarda alğan bilimleriniñizi eslep kóriñ.
3. Dinniñ qanday formaları bar?
4. Ózbekistan Respublikası konstituciyasınıñ 31-statyasın oqıñ. Mámleket tárepinen puqaralarga hújdan erkinliginiñ kepilleniwine mısallar keltiriñ.
5. Din insanlar dúnya qarasınıñ qáliplesiwine tásir eteme?
6. Siziñ ómiriñizde qanday qádiriyatlar bar?

DIN HÁM JÁMIYETLIK TURMÍS

Din jámiyet turmısında áhmiyetli orıńǵa iye bolıp, ol adamlarda jaqsılıqqa umtılıw, ózin ruwxıy hám fizikalıq jaqtan páklew, átiraptaǵılarga payda tiygiziw, ómirdi qádirlew sıyaqlı unamlı sezimlerdi qáliplestiredi.

Dinler adamlardı hámiyshe jaqsılıqqa, qayırılıslerge shaqırıp kelgen. Dúnya kartasında bolǵan mámleketler, onda jasawshı xalıqlardıñ óz dini, úrp-ádetleri hám dástúrleri bar. Dúnya xalıqları tariyxın úyreniwde olardıñ diniy kózqarasları, isenimi hám diniy ámeliyatların itibardan shette qaldırıp múmkin emes.

XVII – XIX ásirlerde jasap dóretiwshilik etken ayırım evropalı izertlewshiler insaniyat rawajlangan

Sizlerdiñ jaqsılıqlarınıñ dúnya islerin dep aqıret islerin, aqıret isin dep dúnya islerin tárk etpeytuǵın hám adamlarǵa múshkúlin túsirmeytuǵınlarıńız.



Din — arabsha sóz bolıp, ózbek tilinde, isenim, boysınıw mánilerin ańlatadı.

Kerekli bilimdi
úyreniwden
óziñdi alıp
qashpa!

*Imom Azam
Abu Hanifa*



sayın onıń qorqıwları da azayadı, ol gárezsiz boladı, bul bolsa dinlerdiń pútkil joq bolıp ketiwine alıp keledi, dep boljağan edi.

Biraq, waqıt ótiwi menen bul pikir ámelde óziniń tastıyǵın tappadı.

Din jámiyette bir qatar wazıypalardı atqarıp kelgen. Din insanlardıń *dúnyaǵa kózqarasın qáliplestiriw, tásele beriw (kompensatorlıq), birlestiriw, basqarıw, kommunikativlik, ruwxıy-mánáwiý tárbiyalaw usaqan wazıypalardı* atqaradı.

Din dúnya hám insanıyattıń qalay payda bolǵanın iláhiy tárizde túsindirip beredi.



DÓRETIWŞILIK JUMÍS

1. Bul súwretlerdegi ulıwmalıq hám ózine tán táreplerdi anıqlastırın.
2. Súwretlerdi talqılaw tiykarında jáhán hám milliy dinlerge ajıratın.
3. Súwretlerge tiykarlanıp dinniń sociallıq turmıstaǵı ornı hám áhmiyetine sıpatlama berin.

Dinniń *táselle beriwshilik* wazıypası. İnsan balası basına qanday da bir músiybet, qıyınshılıq túskende, ózine dinnen shalǵıtıwshı, kewlin jay etiwshi, jubatıwshı kúsh tapqan.

Din *birlestiriw* wazıypasın atqarıp, insanlar arasında awızbirshilikti bek-kemlewge xızmet etedi. Hárbir din sıyınıwshıların óz qaǵıydalarına ámel etiwge shaqıradı. Olardı bul qaǵıydalarǵa sadıq bolıwǵa shaqıradı hám sol jol menen insanlardı birlestiredi.

Din ózine boysınıwshıların turmısın tártipke salıp basqarıw wazıypasın da atqaradı. Bul wazıypa ádep-ikramlılıq normaları tiykarında ámelge asırıladı. Din ádep-ikramlılıq normaların tártipke saladı hám de hadal, haram, sawap hám gúna ne ekenligin belgilep beredi.

Dinniń *kommunikativlik* wazıypası diniy úrp-ádet, máresim hám bayramlardı birgelikte ótkeriwge, aǵayınshilik, tanısshılıq, bir dinlilik qatnasıqların bekkemlewge shaqıradı.

Din insan ómiriniń jaqsı táreplerin ashadı. Bul onıń insanlardı *ruwxıy-mánáwiy tárbiyalaw* wazıypasında sáwlelenedi.

ÁLEMDI TAŇ QALDÍRǴAN DIYAR

Jáne bir waqıya meniń kóz aldımnan eles-eles óter edi, shaması men 5—6 jaslarda edim. Qońsımızdıń úyinde adamlar jıynalǵan, máhálleniń úlken-kishisi jıynalǵan, kimisi kóshe-háwlini sıpırǵan, kimisi aywanǵa tósek salǵan, kimisi payandoz ushın aq gezlemeni taqlap atırǵan, bárshe óz jumısların bilip-bilip isler, qullası jám bolǵanlardı kórinbes adam basqarıp atırǵanday edi. Mine kútilgen minutlar da keldi. Hámme dárwaza aldına dizilip aldı da, baǵanaǵı aq payandoz da tóseldi. Esikten Robiya apa menen, Abdusaxiy ata kirip keldi, olar appaq bolıp kiyingen. Meniń názerimde, dárwazadan nur qalqıp kiyatırǵanǵa usar edi. Háwlide jıynalǵanlar olardı quwanışlı kútip aldı. Duwa pátiyadan keyin, máhálleniń úlkenlerinen, «há mámleketimizge raxmet, biz musulmanlarǵa Haj ámellerin orınlaw imkaniyatın berdi-a, biziń ata-babalarımız, árman menen ketti. Kim oylaptı deysiz, bunday imkaniyatıń beriliwin. Elimizdiń tınıshlıǵına kóz tiymesin!...» Sol waqıtları men bul gáplerdiń mazmunına túsınbesem de, qashanlardur jaman kúnler bolǵanın sezgendey edim...

2017-jılı ótkerilgen «Ózbekistannıń eń jańa tariyxı» boyınsha esseler tańlawı jeńimpazı I.Obidovannıń jumısınan.

«Insannıń tiykargı wazıypası ózin qorshap turǵan álem sırların úyreniwden ibarat. Pánlerdiń jaǵdayı da áne usınday. Olardı adamnıń kúndelikli turmısı ushın zárúr bolǵan talap dúnyaǵa keltirdi. Soǵan muwapıq tárizde pán rawajlandı».



**Abu Rayxan
Beruniy**

Din mádeniyattıń rawajlanıwına da úlken tásir kórsetip kelmekte. Bunnan tısqari, ol ulıwma insaniylyq hám milliy qádiriyatlardı saqlap qalıw hám de áwladtan-áwladqa jetkeriw boyınsha da úlken áhmiyetke iye.

Din insaniyattıń ruwxıy dúnyası menen tıǵız baylanıslı bolıp, ómirde bárháma onıń menen birge bolıp kelgen.

Búgingi kúnde ayırım kúshler dinniń jámiyettegi wazıypalardan gárezli maqsetlerde paydalanıwǵa urınıwların da baqlaw múmkin. Nátiyjede mınlaǵan adamlar dinsizlikte ayıplanıp, qanları tógilmekte. Hár túrli diniy uranlardıń nadurıs talqılanıwınan da biygúná insanlar jábir shekpekte.

Áne usınday unamsız jaǵdaylardıń aldın alıwda dinniń hár túrli xalıqlar arasında baylanıs ornatiwı, olardı mánáwiw hám ruwxıy tárepten jaqınlastırıw, zulım hám májbúrlewge qarsı birgelikte gúreske shaqırıwı ayırıqsha áhmiyetke iye. Bárshe dinler jaqsılıqtı tarqatadı. Din hám ilim-pán birin-biri tolıqtırıp turadı.



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Din degende neni túsindińiz?
2. Kámil insan tárbiyalawda dinniń ornı qanday?
3. Din hám mánáwiw qádiriyatlar ortasında qanday baylanıs bar?
4. «Din ázelden insan mánáwiyatınıń quramlıq bólimi bolıp kelgen». Bul atamaǵa óz múnásibetińizdi bildiriń.
5. Joqarıdaǵı gúrriń tiykarında dinniń birlestiriwshilik, basqarıwshılıq, kommunikativlik wazıypaların túsindiririń.
6. Dinniń táseleleri beriwshilik hám dúnyaǵa kózqarasın qalıplestiriw wazıypalarına misallar keltiriń.
7. Berilgen súwretlerde dinniń qaysı wazıypaları sáwlelengen?

2-§ PÁN HÁM DIN



AKTIVLESTIRIW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Sizińshe ilim-pán hám din ortasında qanday baylanıs bar?
2. Orta ásirler musulman Shıǵısında pán hám texnika rawajlanıwına ne sebep bolǵan?
3. Islam dininde ilim-pánge qanday múnásibet bildiriledi?
4. Buxaradaǵı Uluǵbek medresesiniń keregesine ilim menen baylanıslı qanday hikmet jazılǵan?
5. Tómede berilgen súwretler tiykarında dinniń ilim-pán, mádeniyat rawajlanıwına tásiiri haqqında pikir júrgiziń.



Pán hám din hár dayım óz ara jaqın múnásibette bolıp kelgen. Tariyxta olardıń múnásibeti hár túrli kóriniste sáwlelengen. Áyyemgi Greciyada Sokrat, Platon, Aristotel ushın pán hám din derlik bir taraw filosofiyadan ibarat bolıp, ol «Fizika» hám «Metafizika» bólimlerine bólingen. Keyinirek, matematika, astronomiya hám medicina rawajlana baslaǵanda da pán hám din óz ara baylanısı saqlaǵan. Mine usınday múnásibet Konfuciy, Farabiy, Ibn Sina, Áliysher Nawayı hám basqa Shıǵıs oyshılları miynetinde de kózge túsedi.



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

Siz anıq hám tábiyy pánlerden alğan bilimlerinińizge tayanıp, usı biyik imaratlardı, minaralardı qurıw, kórkem óner miynetlerin jaratıw, músinler jasaw, túrli zergerlik buyımların jaratıw ushın insanlar qaysı bilimlerden paydalanıwı kerek ekenligin oylap kóriń.



Abu Ali ibn Sinanın «Tib nızamları» kitabınan



al-Xorazmiy «al-Jabr va-l-muqobala» kitabınan

Ellinizm hám orta ásir Shıǵısında pán hám din bir-birin toltırǵan. Olar arasındaqı ayırım kelispewshilikler qarama-qarsılıq dárejesine alıp kelmegen. Shıǵısta pán hám din sáykesligi nátiyjesinde XV ásirge shekem matematika, astronomiya, medicina, ximiya hám basqa anıq hám tábiyy pánler rawajlandı. XV ásirde baslap bolsa bul aymaqta ilim-pán, sonday-aq, diniy ilimler de turaqlılıq dáwirin basınan keshirdi. Bul dáwirde pánniń, ásirese diniy ilimlerdiń aqsawına dinniń ruwxıy mánisin tereń ańlamaǵan aǵımlar sebep boldı.

Evropa Shıǵıstan filosofiya hám tábiyy pánler es-tafetasın alıp, XVI ásirde tez pát penen rawajlanıwdı baslaǵan bolsa da, bul jerde pán reakcion ruwxanıylar tárepinen qısqıǵa alındı. Pán hám din tariyxındaǵı bul múnásibetler olar ortasında tınımsız gúres dáwirin keltirip shıǵardı. Pán hám kórkem ónerde Oyanıw dáwiriniń, dinde bolsa katolicizmniń orayına aylanǵan Italiyada bul qarama-qarsılıq óziniń háwij perdesine shıqtı. Pán hám ádebiyat dindi jalǵanǵa shıǵardı, ruwxanıylar emes, hátte quday ústinen pamflet (áshkara satiralıq) ler jazıldı.

Din hám pándegi derlik hárbir jańalıqtı dinsizlikke jordı. Reformizm (Lyuter, Kalvin, Erazm Rotterdamskiy) tásirinde bul qarama-qarsılıq salıstırmalı tınıshıraq jabha — ideyalar gúresine kóshse de, biraq tezligin páseyttirmedi.

XIX ásirde payda bolǵan «din — záhár», ekinshi tárepten «Darvinniń ózi maymıldan tarqaǵan» kibi

shaqırıqlardıń belgileri házirgi kúnde de seziledi. Pán hám din ortasındaǵı gúreske siyasattıń aralasıwı birqansha qáwiplerdi keltirip shıǵardı. Ásirese, hákimiyat «jawınger» ateistler hám teokratlar qolına ótken waqıtlarda orta ásirler zulımlıǵınan qalıspaytuǵın basqınshılıqlar isledi.

Insanlar májbúriy túrde dinnen shıǵarıldı, dinniń jalǵan táliymat, jámiyet ushın zıyanlı ekenligin sińdiriw isleri keń túrde alıp barıldı. «İlimiy ateizm» atlı pán toqıp shıǵarılıp, barlıq bilim beriw orınlarında oqıtıldı. Bul ideyanı qabıl etiwdi qálemegenler bolsa hár túrli ayıplawlar menen jazawa tartıldı.

Tariyx kitapları qayta jazılıp, dinniń júzege keliw tariyxı bir tárepleme múnásibet tiykarında jazıldı, ásirese usı dereklerde «din hám pán dushpan», degen ideya xalıqqa mektepten-aq sińdirile baslandı.

Pán hám dindi sáykeslestiriw tárepdarları kóbinese pán jankúyerleri tárepinen de, ruwxanıylar tárepinen

Salibshiler



TARIYXQA NÁZER

Salib júrisleri — 1096-jıl baslanǵan Batıs Evropa ricarlarınıń musulman, pravoslav mámleketleri hám hár túrli xristian mazhablarına qarsı alıp barǵan júrisleri. Salib júrisleriniń maqseti Palestindi, birinshi nábette, Quddustı seljuqiy túrklerden azat etiw edi. Biraq salib júrisleri keyinala Baltıq boyı majusiy (butqa sıyınıw) lardı xristianlastırıw, Evropada papa húkimetine qarsı háreketlerdi bastırıw yaki papalardıń siyasiy maqsetlerin ámelge asırıw quralı bolıp qaldı.

«Salibshiler» ataması salib júrisi qatnasıwshıları kiyimlerine salıp (atanaq, krest) tigip alǵanı ushın payda bolǵan. Mápdar kúshler júris qatnasıwshıları gúnálarınan páklenedi dep esaplanǵanlıǵı sebepli, júriste tek ǵana ricarlar emes, bálki ápiwayı xalıq ta qatnasqan.

Salibshiler 1099-jılı Quddusqa kiriwi menen-aq qırǵındı baslap jiberdi. Olar musulman hám yahudiyler qatarında jergilikli xristianlardı da qırıp tasladı. 16-iyul kúni erte tańda bárshe nárse sheshildi, qamal waqtında hám qırǵında jámi 70 mıńǵa jaqın adam ólgen.

Jámiyette jamanlıqlardıń tamırları kóp, biraq olardıń tiykarı úsh nárese — dáme-góylik, gázep hám ilimsizlik.

Abu Rayxan Beruniy.



de qarsılıqqa ushıradı. Ayırım waqıtları ayıplar menen qısqıǵa alınǵan.

Tariyxta «pán hám din tiykarınan bir-birine qarama-qarsı emes, al bir-birine jaqın taraw» degen ideyanı alǵa qoyǵan hám rawajlandırǵan ullı alımlar kóp bolǵan.

Máselen, Hakim Termiziy biziń túsiniimizdegi pándi ilim, diniy ilimdi bolsa aǵartıwshılıq, hikmet dep ataǵan hám olardıń insan sana-sezimindegi ornın durıs belgilegen. Hakim Termiziy ideyaların Faxriddin ar Raziy, Muhiddin ibn Arabiy, Ibn Rashid usaǵan alımlar rawajlandırǵan, pán hám din niń baylanıslılıǵın Ibn Sina óz miynetinde anıǵıraq kórsetken.

Ǵárezsizlikten soń Ózbekistanda da pán hám dinniń baylanısın támiyinlewge ayrıqsha itibar berildi. Birinshi Prezidentimiz Islam Karimov aytıp ótkenindey: «... dúnyalıq hám diniy qádiriyatlar bir-birin tolıqtırmas eken, búgingi kúnniń awır hám quramalı sorawlarına tolıq juwap beriw ańsat bolmaydı».

Ózbekistan Respublikası Ministrler kabineti janında Tashkent Islam universitetiniń shólkemlestiriliwi de mine usı maqsetlerdi júzege shıǵarıwdı rejelestirilgen. Dúnyalıq hám diniy ilimler oqıtılatuǵın bul bilim beriw ornı pitkeriwshileri jámiyetimizde dúnyalıq hám diniy, pán hám din baylanısın támiyinlewge xızmet etedi.



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Ne ushın jámiyetti dinnen ajratıp bolmaydı?
2. Din hám pán arasında qarama-qarsılıq keltirip shıǵarǵan taypalardıń maqsetleri ne edi?
3. Oraylıq Aziya alımları pán hám dinniń bir-birine baylanıslılıǵı haqqında qanday pikirlerdi aytıp ketken? N.Kopernik, J.Bruno hám G.Galileyler ne ushın shirkew tárepinen quwdalanǵan?
4. «Tariyxqa názer» rubrikası astında berilgen tekstti oqıń. Jámiyettegi keskinlesiwdiń sebeplerin túsindiriwge háreket etiń.

3—4-§ DINNİŇ PAYDA BOLÍWÍ HÁM QÁLIPLESÍWÍ



AKTIVLESTIRIW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Áyyemgi diniy túsiniklerden bolǵan animizm, totemizm, fetishizm, shamanizm túsinikleriniń mazmunın esleń hám sıpatlama beriń.
2. Xalqımız arasında tarqalǵan qanday úrp-ádetler áyyemgi diniy túsinikler menen baylanıslı bolıwı múmkinligin pikirlesıń.
3. Oraylıq Aziya aymaǵında jasaǵan áyyemgi xalıqlardıń dáslepki diniy túsinikleri qanday bolǵan?

Búgingi kúnde pánde dinlerdiń qalıplesiwi tariyxına tiyisli eki túrli kózqaras bar.

Teologik (*iláhiy, diniy*) **qatnasqa** kóre, túrli buyımlarǵa sıyınıw hám kóp qudaylılıq, atap aytqanda animizm, totemizm, fetishizm hám shamanlılıq jeke qudaylılıqtan keyin júzege kelgen. Yahudiylik, xristianlıq hám islam dinlerine qaraganda Quday dáslep insan — adamdı jaratıp, oǵan ózin tanıtqan hám Adam áwladların ózine sıyınıwǵa shaqırǵan. Waqıttıń ótiwi menen insanlar tiykarǵı táliymattan uzaqlasıp, túrli butlarǵa sıyına baslaǵan.

Dinlerdiń kelip shıǵıwı haqqındaǵı ekinshi kózqaras pánde «**materialistlik qatnas**» dep ataladı. Bul kózqarastıń payda bolıwı antik dáwirge barıp taqalıp, dáslep, áyyemgi Greciya filosofları bul haqqında óz pikirlerin bayan etken.

Ilim — dúnyanıń lázzeti. Ilim insan ushın júdá joqarı hám muqáddes pazıylet. Ilim bizge óz awhalımızdı, háreketimizdi ayna sıyaqlı kórsetedi. Zeynimizdi, pikiirimizdi qılısh sıyaqlı ótkir etedi.

**Abdulla
Avloniy.**



«**Teologik qatnas**» — *dinniń payda bolıwı tikkeley quday menen baylanıslı degen táliymat.*



NUH PAYĞAMBAR QÁWIMINIŇ BUTLARǵA SÍYİNİP KETIW TARIYXÍ

Ullı Payğambarlardan bolǵan Nuh (a.s.) nıń qáwimi butlarǵa sıyınatuǵın edi. Olar Savw atlı hayal Vad atlı erkek, Yaǵus atlı arıslan, Yauq atlı at, Nasr atlı búrkit hám kalxat túrindegi butlarǵa sıyınatuǵın edi. Ibn Jarir Tabariydıń jazıwınsha: «Nuh qáwimi ibadat etken butlar tiykarınan Adam hám Nuh payğambarlar arasındaqı múddette jasaǵan mómin adamlar edi. Olardıń óliminen keyin onıń tárepdarları hám shákirtleri eslegende ózlerine zawıq hám ibadatqa ǵayrat keltirsin degen niyette súwretlerin sıızıp qoyǵan hám bul súwretlerge sıyınbaǵan edi. Bul zaman adamları dúnyadan ótip ketkennen keyin, olardıń áwladları zamanında iblis ǵulǵula salıp, «atalarıń bul súwretke sıyınar edi, olardan bereket hám jawın soraytuǵın edi», dep mómin adamlardıń tımsalına ibadat etiwge úyretti. Hámme bul shirk ámelge baylanıp qaldı. Solay etip, butqa sıyınıwshılıq payda boldı».

«Tafsirat-Tabariy» kitabınan.

XVII ásirge kelip Evropada shirkew hákimiyatınıń páseye baslawı, húrpicirlilik wákileri — dindi áshkaralawshılarınıń payda bolıwı, XIX ásirdeń ekinshi yarımında Charliz Darvin tárepinen «Túrlerdeń kelip shıǵıwı» (1859) atlı miynetiniń basıp shıǵarılıwı da túrtki boldı. Keyinirek bul kózqaraslar Avgust Komt hám Lyudvig Buxnerler tárepinen eń biyik shoqqıǵa kóterildi.

Din bul sociallıq hádiyse, insan oy-pikiri, sezimleriniń jemisi. Bul kózqaras tárepdarları pikirinshe, dinler ápiwayılıqtan — quramalıǵa, ulıwmalıqtan — jekelikke, kóp qudaylıqtan — bir qudaylıqqa qaray uzaq tariyxıy evolyucion procesti basıp ótken.

Uyqı, tús hám dem alıw usaqan jaǵdaylarda deneni basqarıwshı hám ólim menen onnan ajıratıp turıwshı, qayta ómir inam etiwshi qanday da bir kúsh bar ekenligine isengen ata-babalarımız, bul kúsh háreket

Materialistlik qatnas

— dinlerdeń kelip shıǵıwın alǵashqı insan nıń qorqıwları menen baylanıstıradı.





DÓRETIWSHILIK JUMÍS

1. Ruw-qáwim dinleriniń qanday túrlerin bilesiz?
2. Búgingi kúnde ruw-qáwim, dinleriniń qanday elementleri saqlanıp qalǵan?
3. Ruw-qáwim dinleriniń ózine tán hám uqsaslıq táreplerin aytıp berin.

etiwshi hárbir nárese: dárya, quyash, ay, terek usáǵan predmetler de bar dep oylaǵan. Nátiyjede, insannıń qorqıwı, húrmeti, talap hám zárúrligi dárejesinde olarǵa sıyına baslaǵan.

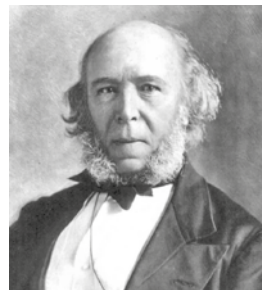
Materialistlik kózqaraslar tárepdarlarınıń pikirine qaraǵanda, qorqıw dinlerdiń kelip shıǵıwında tiykarǵı rol oynaǵan sezimlik jaǵday.

Anglichan filosofi Xerbert Spenser (1820 — 1903) de algashqı qáwim dinleriniń kelip shıǵıwına qorqıw nátiyjesinde «ótken áwladlarǵa sıyınıw» sebep bolǵanlıǵın atap ótedi. Spenser sociallıq esap-kitaplarǵa súyengen halda, ómir qorqıwınıń dinlerdegi ornına ayırıqsha dıqqattı tartadı.

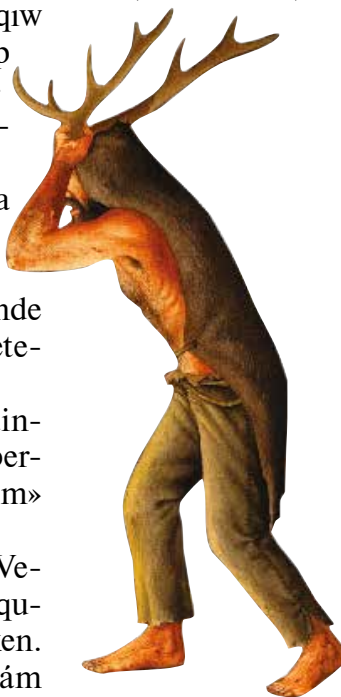
Bul qorqıwdıń ótken áwladlarǵa salıstırǵanda ibadattıń barlıq kórinisleri sáwlelengenligi hám tánrilerdiń ústem yaki qaharman bolǵan áwladlardan tańlangan degen pikirdi alǵa súredi: hárbir dinde áwladlarǵa ayırıqsha itibar qaratılǵanlıǵına ishara etedi.

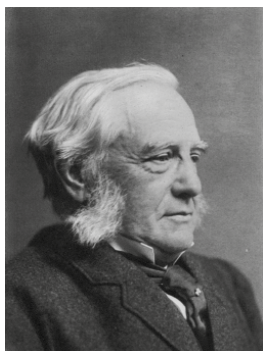
Maks Myuller (1923 — 1900) pikiri boyınsha, dinniń kelip shıǵıwı tábiyat hádiyseleriniń insangá ber-gen qorqıwınan kelip shıqqan hám ol «naturalizm» delinedi.

Maks Myuller indeeclerdiń muqáddes kitabı Vedalarǵa súyengen halda, derlik barlıq dinlerde qu-day atları tábiyat hádiyselerin bildiriwin atap ótken. Bul táliymat tárepdarları dinlerdiń júzege keliwi hám



Xerbert Spenser
(1820 — 1903)





**Fridrix Maks
Myuller**
(1823 — 1900)



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

Tómengi klaslarda tariyx páninen alğan bilimleriniñge tiykarlanıp, Maks Myuller ne ushın indeeliktiñ muqáddes kitabı Vedalarğa súyengenligi haqqında pikir júrgiziñ.

qáliplesiwi animizm, totemizm, fetishizm hám shamanizm usağan basqışlarda júzege kelgenligin atap ótedi.

Animizm. Áyyemgi adamlar átiraptağı dúnyada haywanlar, ósimlikler, tábiyat hádiyseleri usağan hár nárseniñ janı, yaǵnıy ruwxı bar dep oylağan. Hár qıylı adam tárizli ápsanalıq kóriniske iye bolǵan jer, ot, toǵay, suw, taw hám úy «ruwx» ları da sonnan kelip shıqqan.

Atap aytqanda, terekke sıyınıw túrli xalıqlarda túrlishe kóriniste bolǵan. «Ómir teregi» teması Ózbekistan xalıq ónermentshiliginde áhmiyetli orın tutadı. Xalıqlarda insanniñ fizikalıq óliminen soñ onıñ ruwxı jasap qalıwına bolǵan isenimi jerlew menen baylanıslı bir qatar máresimler payda bolıwına alıp kelgen.

Totemizm. Algashqı jámáátler qáwim-tuwısqanlıq tiykarında qurılǵan. Adam sociallıq qatnasıqlardıñ usı kórinisin sırtqı ortalıqqa — tábiyatqa da kóshirgen. Ruwdıñ jániwarlar hám ósimlikler dúnyası menen baylanısın olar menen aǵayınshilik belgisi dep túsiniłgen.

1938-jılı Surxandárya wálayatı Baysıntaw tawlarındaǵı Tesiktas úńgirinen tabılǵan neandertal bala qábiri házirgi Ózbekistan aymaǵındaǵı totemizm isenimine baylanıslı eñ áyyemgi esteliklerden biri. Balanı jerlewden aldın onıñ átirapı taw eshkisi — arxardıñ shaqları menen oralǵan, bul onıñ totem jániwar menen baylanıslı ekenligi haqqındaǵı boljawdı alǵa súriw imkaniyatın beredi.

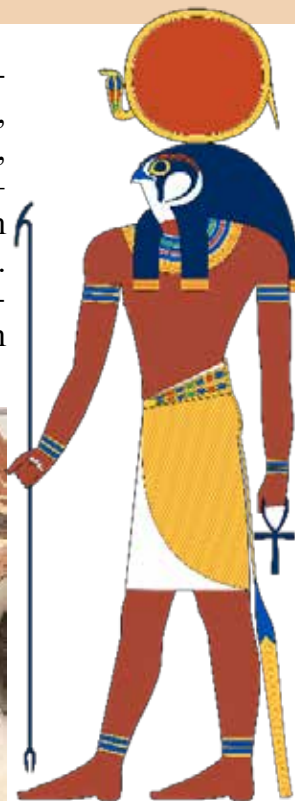


TARIYXQA NÁZER

Fergana wálayatı Sux awılınan tabılğan hám biziń eramızǵa shekemgi II mıń jıllıqqa tiyisli sırtqı kórinisinen oq jılanga uqsas tas tumar Ózbekistan tariyxı muzeyinde saqlanbaqta.

Ógizge áyyemnen kúsh-qúdiret, ónimdarlıq sıpatında qaralğan. Bazı arxeologiyalıq esteliklerden tutqışı qoy kórinisinde islengen ıdıslar tabılğan. Áyyemgi jergilikli xalıqlarda joqarıdaǵı haywanlardı ulıǵlaw ádeti júdá keń tarqalğan.

Fetishizm. Zamanagóy dinlerde fetishizm teberik buyımlardı tawap etiw tárzinde, atap aytqanda, xristianlarda — atanaq, ikonalar, máyitke sıyınıw, buddizmde — teberik oǵır yaki hovoncha, islamda — teberik qádemjaylarǵa tiyisli buyımlar, tumar hám kózmonshaqlarǵa iseniw tárzinde saqlanıw qalğan. Írim-sırımǵa isenetuǵın adamlar, tumar baxıt keltiredi, kózmonshaq bolsa jaman kózden saqlaydı degen



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

Ózbekistan milliy enciklopediyasınan animizm, totemizm, fetishizm, shamanlıq, sıyırılıq túsiniqleriniń sózlik mánisin tabıń. Olardıń hár-birine mısallar keltiriń.



isenim bar bolǵan. Taǵa, tumar, moyın taǵınshaǵı (klon) usaǵan nárseler zamanagóy fitishlerge mısál boladı.

Shamanizm. Basqa milletlerde bolǵanı sıyaqlı Oraylıq Aziya xalıqlarında da shamanizm túrlishé kórinislerde sáwlelenedi. Palkerlik, qumalaq salıw, ıssı-suwıq etiw, ilgirlik usaǵanlardı shamanizm belgileri sıpatında keltiriledi.

Búgingi kúnde de bazıda qanday da bir nársesin joǵaltqan adam palkerge barıw jaǵdayları ushıraydı. Sonday-aq, sıyqır jolı menen birewge payda yaki zıyan jetkeriwge urınıw halatları da seziledi. Oraylıq Aziya xalıqlarında kimde-kim uzaq waqıt kesel bolsa, oǵan sawalıwdıń birden-bir jolı — ruwxlar menen sóylesiwge kirisiw dep uqtıradı. Bunday adamlardı xalıq arasında «adamlı» dep ataydı. Biraq, sonı umıtpaw kerek, kóbinese bunday jaǵdaylar sada adamlardı aldaw ushın oylap shıǵarılǵan boladı.

Haywanlar hám quslarǵa sıyınıw. Oraylıq Aziya xalıqları arasında tiykarınan tómendegi janzatlar hám ósimlikler muqáddeslestirilgen:

Qasqır. Áyyemgi túrk ápsanalarına qaraǵanda, Ashina qáwiminen bolǵan jas gódekti qasqır emizip tárbiyalǵan. Sonıń ushın da, Evroaziya alaplarındaǵı túrklerdiń kók bayraǵın qasqırdıń altınnan jasalǵan bası bezep turǵan. Qasqırdıń káramatlıq iláhiy kúshine iseniw búgingi kúнге shekem az da bolsa saqlanıp qalǵan.

At. Attı ulıǵlaw túrkiy xalıqlar arasında áyyemnen bar bolǵan. Bunı Qubla Qırǵızstan tawlarında (Erawan, Ayirmash-Taw) qarsań taslarǵa túsirilgen atlar kórinisinde kóriwimiz múmkin. Kórinisler astında haywanlardı qurbanlıqqa keltirip, sham jaǵıw ushın teksheler jasalǵan. Áttiń muqáddesligi haqqındaǵı túsiniq tek ǵana tegisliklerde jasawshı qáwim hám elatlarda emes, bálki diyqanshılıq penen shuǵıllanıwshı otırıqshı xalıq arasında da keń tarqalǵan.

Adamlar! Eń dáslep jaqsı niyet, ádep-ikramlılıqqa iye bolıwǵa háreket etiń, sebebi, ádep-ikramlılıq nızamnıń tiykarı.



Pifagor

Quslar. Ráwiyatlarga qaraǵanda, ózlerin Oǵuzxan áwladları dep esaplaǵan túrkiy oǵuzlar babalar tımsalın jamanlıqlardan asırawshı quslarda kórgen. Qırǵıy, búrkit, lashın, qarshıǵa usaǵan quslar qáwim aǵzalarına bereket hám baxıt alıp keliwshi muqáddes janzat esaplanıp, olardı atıw qatań qadaǵan etilgen.

Ózbek, qazaq, qırǵız, túrkmen xalıqları áyyemnen usı waqıtqa shekem úki, bayıwlı, búrkit hám lashın párleriniń muqáddes kúshine isenedi. Sol sebepli kishi jastaǵı ul balalar hám qızlardıń bas kiyimleri, besik hám átkónsheklerin quslar pári menen bezeydi. Oraylıq Aziya xalıqları arasında qırǵawıl, tawıs, qoraz muqáddes quslar dep sanalǵan.

Terekler. Oraylıq Aziyada shınar hám kiparis daraqları (arsha) áyyemnen muqáddes kúshke iye obyekt sıpatında qádirlengen. Olarǵa qızlar ózleriniń kewil sırların aytıp, terek shaqalarına belgi baylap, ármanlarınıń orınlanıwına úmit etken. Qubla Túrkmenstan, Ózbekistan hám Tájikstanda shınar teregi júdá qádirlenedi. Túrkmenler shınardıń quwraǵan shaqaların otın sıpatında jaǵıp paydalanıwǵa da qorqadı.

Túrkmenstandaǵı Feruza oazisi uzınlıǵı qırq metr keletuǵın «Jeti aǵa-ini» shınarı menen belgili. Sayrab awılındaǵı aybatlı shınardıń tórt metrli qabıǵında bir waqıtları hátte medirese jaylasqan. Tashkentke jaqın Bursh-molla awılında ádetten tısqarı úlken shınardıń ziyaratına keliwshilerdiń izi úzilmeydi.



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Animizm, totemizm, fetishizm, shamanlıq, sıyqırlılıq usaǵan dáslepki diniy túsinikler arasında qanday ulıwmalıq bar? Olardıń búgingi kúndegi kórinisleri haqqında maǵlıwmat beriń.
2. Dáslepki diniy túsiniklerdiń búgingi kúndegi kórinisleri haqqında kórgizbeli slayd tayarlań (MSPower Point).
3. Áyyemgi Oraylıq Aziya xalıqları turmısında animistik, totemistik, fetishistik hám shamanistik túsiniklerdiń ornı nelerde sáwlelengen?
4. Tariyx páninen milliy hám jáhán dinleriniń qalay payda bolǵanlıǵı haqqında maǵlıwmat toplań.

5-§

YAHUDIYLIK



AKTIVLESTIRIW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Yahudiylardıń Oraylıq Aziyaǵa kirip keliwi qashannan baslangan?
2. Yahudiylardıń áyyemde Oraylıq Aziyada jasaǵanınan derek beriwshi tabılmalar qashan hám qay jerden tabılǵan hám de olar qaysı dáwirge tiyisli?
3. Oraylıq Aziyadaǵı yahudiylardıń Buxara yahudiyleri dep atalıwınıń sebepleri ne?

DIN TARIYXÍNAN

Pánlerdiń paydası — olar járdemide altın hám gúmis toplaw emes, bálkim insanıylıq hám danıshpanlıqqa erisiw.

**Abu Rayxan
Beruniy**



Yahudiylik dúnyadaǵı eń áyyemgi milliy dinlerden biri bolıp, shama menen, biziń ásirimizge shekemgi 2-mıń jıllıqta Jaqın Shıǵısta payda bolǵan. Ol millet dini bolıp, tek ǵana yahudiy xalqına tán. Ábu Rayxan Beruniy óziniń «Áyyemgi xalıqlardan qalǵan estelikler» kitabında, yahudiylar bul sózdi semit tillerdegi «hoda», yaǵnıy «táwbe etpek, táwbe etkenler» sózinen kelip shıqqan, — degen pikirler bar ekenligin aytıp ótken. Kóp tarqalǵan pikir boyınsha, yahudiy sóziniń kelip shıǵıwı Yaqub payǵambardıń ulı Yahuda atınan alınǵan.

Yahudiy xalqınıń jáne bir atı Bani Izrail. «Izrail» sózi Yaqub payǵambardıń ekinshi atı bolıp, «banu» — balalar, «Izrail áwladları» mánislerin beredi.

Yahudiylar xalqına baylanıslı «evrey» sózi de qollanıladı. Bul áyyemgi semit tillerindegi «ivrit» sóziniń



Ráwiyatlarǵa qaraǵanda, Yaqub payǵambardıń 12 ulı bolıp, olardıń túrtinshisi Yaqıya edi. 12 uldan keyin 12 qáwim tarqaldı. Yaqıya áwladları bolǵan yahudiylar basqa qáwimlerdi ózlerine boysındırdı. Sonnan soń bul qáwimlerdiń bårshesi «yahudiy» dep atala basladı.



*Musani quwıp
baratırǵan
Firaun
(papyrusqa islen-
gen súwret).*

özgergen forması. Arab dereklerinde bul sóz «araba, yaburu» — «keship ótiw» feyilinen kelip shıqqan, dep esaplanadı. Dáslepki yahudiy qáwimleri Mesopotamiyada jasaǵan edi. Biziń eramızǵa shekemgi XV ásirlerde Ibrahim payǵambar basshılıǵında Dajla hám Furot dáryalarınan keship ótken.

Tawrat, Injil hám Quranda xabar beriliwinshe, Yaqub Ibrahim payǵambardıń aqlıǵı bolǵan Yaqubtıń on birinshi ulı Yusup edi. Yusup hám onıń aǵaları arasındaqı múnásibetler sebepli Banu Izrail qáwimi Mısırǵa kóship kelgen. Olar birqansha waqıt Mısır jerlerinde jasaǵan. Keyinirek Mısır firaunı Banu Izrail qáwimine zulım etkennen keyin Musa payǵambar basshılıǵında bul xalıq jáne Kanon «Palestin» jerlerine qayttı.

Biziń eramızǵa shekemgi 722-jılda Izrail patshalıǵı Assuriya tárepinen, 586-jılı bolsa Babilon mámleketi tárepinen basıp alıńannan soń, yahudiy xalqınıń bir bólimi bul jerden quwıp shıǵarıldı.



*Teñizdiń ekige
ayrılıw kórinisi.*



TARIYXQA NÁZER

Bibliya ráwiyatlarına qaraǵanda biziń eramızǵa shekem 1250-jılı Yahudiylar Musa basshılıǵında Mısrdı tárk etti. Biziń eramızǵa shekem 1000-jılı patsha Saul óliminen soń onıń kúyewi patsha Dawit Palestindi birlestirip, Yahudiy patshalıǵın dúzdi.



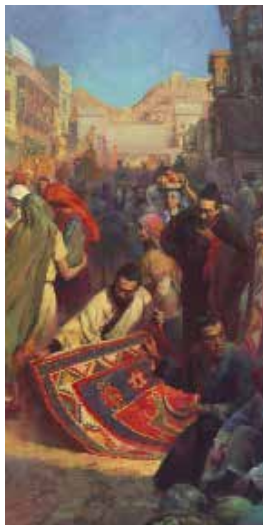
Izrailhlar Mısırda



Tanax birləmshı derek bolıp, ol Tawrat (Tora), Payğambarlar (Neviim) hám kitaplar (Xetuvim), dep atalıwshı úsh bôlimnen ibarat.

Talmud (evreyshe — «úyreniw») Tawratnıń qalası sıpatında málim etiledi.

ORAYLIQ AZIYAĞA YAHUDIYLIK DININIŇ KIRIP KELIWI HÁM RAWAJLANIWI



Ullı jipek jolı

Biziń eramızǵa shekemgi VIII ásirlerde ayırım yahudiyler Izraildı tárk etip, Mısır, Iran usaǵan úl-kelerden baspana taptı. Oraylıq Aziyaǵa yahudiyler Soǵdiana mámleketi dáwirinde, yaǵnıy biziń eramızǵa shekemgi II ásirde kirip kelgen. Olar Iran arqalı Mariǵa kelip, ol jerden Buxara, Samarqand, Shaxrisabz hám basqa qalalarǵa tarqaldı.

Izertlewshiler olardıń bul jerge kóship kelip, jaylasıwların «Ullı jipek jolı» menen baylanıstıradı. Yahudiylerdiń boyawshılıq boyınsha qánige bolǵanı, olardıń shiyki zat dereklerine jaqın aymaqlarǵa ornalasıwına sebep bolǵan.

Oraylıq Aziyada eramızdıń IX — X ásirlerde yahudiy jámáátleri birqansha kóp sanlı hám erkin bolǵan.

Olardan tek gána urısqa jaramlı bolğan er adamlar gána jizya salıǵın tólegen. Jıynalğan salıqlardıń tek gána yarımı mámleket gáziyesine tapsırılğan, qalğan bólimi bolsa, jámaát baslıǵı iqtıyarında qalğan.

Yahudiylardıń Oraylıq Aziyada jasaǵanınan derek beriwshi arxeologiyalıq tabılmalar dáslep 1954-jılı alımlar tárepinen Túrkmennıstannıń Marı hám Bayramalı qalalarından tabılğan. Bular áyyemgi sinagoga qaldıqları, yahudiy jazıwında jazılğan gúlal buyımlar. Tabılmalar Grek-Baqtriya hám Parfiya mámleketleri húkimdarlıq etken biziń eramızǵa shekemgi II hám eramızdıń I ásirlerine tiyisli bolğan.

IX — X ásirlerde Oraylıq Aziyada **karaimler** dep atalatuǵın yahudiy sektası payda boldı. Bul aǵım tárepedarları tek gána Toranı tán alıp, Talmudtı bolsa tán almas edi. Olar jergilikli yahudiylardı **kashrut** (koshernost) qaǵıydasın (ruqsat etilgen awqatlardı gána jew) buzıw, jergilikli xalıq penen aralasıp ketiw hám yahudiy dinin bidat (sháriyatta joq ámel) lar menen buzıwda ayıplay basladı.

XIII ásir basına kelip áyyemgi yahudiy jámaátleri de kriziske ushıradı. Saqlanıp qalğan az sanlı yahudiylar Buxara hám onıń átiraplarında jasaǵan.



Karaimler milliy kiyimi.



Tashkenttegi Ashkenazi sinagogası (1930-jılı jabılğan. 1966-jılı jer qıymıl-daǵanda buzılıp ketken).

Mongollar dáwirinde Xorezmde yahudiylardıń bir qalada 100 úyden artıq bolıwı qadaǵan etilgen edi.

Ámir Temur hám temuriyeler dáwirinde Mawarawnaxr aymaǵına Irannan kóplegen yahudiy jámáátleri kóshirip keltirilgen. Olardıń bir bólimi Buxarada jasaǵan. XVIII ásirdeń baslarında yahudiylar Iran, Awǵanstan, Xiywa, Qoqand hám Buxara jámáátlarine bólinip ketti.

XIX ásirdeń ekinshi yarımında Oraylıq Aziya aymaqları Buxara ámirliǵı aymaqlarında jasaǵanlıqtan **«Buxara yahudiyleri»** atı menen tanılǵan bolsa da, olardıń tiykarǵı bólegi Samarqandta jasaǵan.

XIX ásirge kelip yahudiylar Oraylıq Aziyanıń Qarshı, Marı, Xatırshı, Shaxrisabz, Kattaqorǵan, Karmana, Margulan, Dushanbe qalalarında, bir orıǵa jám bolıp jasaǵan.

1932-jılı Samarqandta yahudiylar teatri shólkemlestirilgen. 1940-jılǵa shekem Oraylıq Aziyada yahudiylardıń ivrit tilindegi mektepleri, dáwirlik hám arnawlı basılımları bolǵan.

Burıǵı awqam dáwiriniń keyingi jıllarında yahudiy tilinde oqıtıw hám mádeniy xızmet kórsetiw toqtatılǵan. Biraq, yahudiylik jeke milletke tán din bolǵanlıǵı sebepli, olar qay jerde jasamasın, biri ekinshisinen qansha uzaqta bolmasın, óz dini hám muqáddes kitaplarına sıyınıwdı dawam ete bergен.



*Yahudiy mektebi.
(Samarqand
XX ásirdeń
basları).*



DÓRETIWSHILIK JUMIS

«XIX ásirdeń ekinshi yarımında Rossiya imperiyası Oraylıq Aziyanı basıp alıwı yahudiylardıń Túrktan hám Buxara jámáátlarine bólinip ketiwine alıp keldi.» Tariyx páninen alǵan bilimlerinizge tiykarlanıp, yahudiylardı Túrktan hám Buxara jámáátlarine bólinip ketiw sebeplerin anıqlań.



Yahudiylar teatri



*Buxara yahudiy
shaħarađı (XX sir-
diħ basları).*

1991-jılı zbekistan grezsizlikke eriskennen soħ barlıq dinler, solar qatarında yahudiy dinine erkin sıyınıw ushın hmme sharayatlar jaratıp berildi.

Elimizde dillik ministriginen dizimnen tken 8 yahudiy sinagogası, 5 yahudiy milliy-mdeniy orayı, sonday-aq, Yahudiylar tariyxı muzeyi jumıs alıp barmaqta.



BEKKEMLEW USHN SORAW HM TAPSRMALAR

1. Bügingi knde elimizde basqa diniy konfessiyalar qatarında dizimnen tken «Yahudiylar jmati» jumıs alıp baradı. Bunı diniy hm milliy keħpeyllik principi menen tsindiriħ.
2. «1170-jılı bir ğana Samarqandta 30 mn yahudiy jasağan». Usı tiykar-
da elimizdegi diniy keħpeyllik principi azeliy qdiriyat ekenligi haqqında pikir bildiriħ.
3. Izrail mmleketi qashan dzilgenligin hm dziliw shrt-shrayatların anıqlaħ.

6—7-§ YAHUDIYLIK TÁLIYMATÍ



AKTIVLESTIRIW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Yahudiyliktegi On ámir haqqında esitkensiz be?
2. Geografiya páninen alğan bilimleriñizge tiykarlanıp, Sinay (Tur) tawınıń jaylasqan jerin anıqlań.
3. Tur tawı menen baylanıslı qanday ráwiyatlardı bilesiz yamasa esitkensiz?



*Musa On ámir
almaqta.*

YAHUDIYLIK TÁLIYMATÍ

Yahudiylik táliymatı Quday tárepinen Musaga nazıl bolğan «On ámir» ge boysınıwǵa tiykarlanadı. Olardıń isenimi boyınsha, «On ámir» Musa payǵambarǵa Sinay tawında eki márte túsirilgen.

Yahudiylik boyınsha, Musa óz qáwiminiń qolları menen jasalǵan buzawǵa sıyınıp atırǵanlıǵın kórip, bunnan gázeplenip, Qudaydıń ámirleri jazılǵan kórislerdi sındırıp qoyǵannan keyin Quday tómendegi On ámirde qaytadan túsirgen.

1. Dúnyanı jaratqan, birden-bir jeke Yahvedan basqa quday joq ekenligine iseniw.
2. Yahveden basqaǵa sıyınbaw.
3. Qudaydıń atın bolar-bolmasqa tilge ala bermew.
4. Shembi kúnin muqáddes biliw hám sol kúni dem alıw.



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

«On amir»de berilgen qaǵıydalardı ádep-ikramlılıq qaǵıydaları menen baylanıstırıp túsindiriyń.

5. Ata-ananı hürmet etiw.
6. Adam óltirmew.
7. Buzıqshılıq is islemew.
8. Urılıq islemew.
9. Óz jaqınları (yahudiyler) haqqında jalğan gúwalıq bermew.
10. Óz jaqınlarına úyine, hayalına, qulına, haywanlarına, ulıwma, oğan tiyisli bolğan nárse-lerge kóz alayttırmaw.



Talmud

Bul ámeller yahudiylerdiń muqáddes deregi esaplanğan Tawrat kitabında keltirilgen. Tawrat Musağa tiyisli bolğan bes kitaptı óz ishine aladı:

1. («Borlıq» yaki «Ibtido») Baslangısh dáwiri.
2. «Shıǵıw»;
3. «Levit»;
4. «Sanlar»;
5. «Ekinshi nızam».

Tawrat teksti ibrit hám aramey (eski yahudiy) tillerinde jazılğan. Onda Izrail xalqınıń tariyxı bayan etilgen.

IBADAT HÁM MÁRESIMLER

Yahudiylikte ibadat tańda, pesin hám sham waqtında islenetuǵın kúndelik hám de shembi kúni Sinagogada bolıp ótetuǵın háptelik ibadat formalarına bólinedi. Háptelik ibadat (Shabat-Sabt) juma kúni Quyashtıń batıwı menen baslanadı hám shembi kúni juwmaǵına jetedi.

Shembi kúni ot jaǵıw, jumıs islew, hátte transporttan paydalanıw da qadaǵan etiledi. Yahudiylik táliymatı boyınsha, Quday álemdi altı kúnde jaratıp, jetinshi kúni dem alǵan. Sonıń ushın da, yahudiyler hápteniń jetinshi kúni — shembini dem alıs hám ibadatqa baǵıshlaǵan.



TARIYXQA NÁZER

Iran patshası Kir II tárepinen Bobil iyelengennen keyin, yahudiylerdiń kópshilik bólimi Kanonga qayıtıp patshanıń razılıǵı menen ekinshi márte óz mámleketlerin qayta tiklewge eristi. Emigrantlıqta qalǵan yahudiylerdiń bir bólimi bolsa shıǵısqa Oraylıq Aziyaǵa kóship ótti.



Sinagoga (grekshe. «jámleniw»; ibr. — «beyt kneset» — «jámleniw úyi»)da ibadatlar keminde on er jetken er adam toplanında ótkeriledi.

«Tawrat» ta jánnet «Adan» atı menen atalıp, onıń sıpatları bayan etilgen.

Yahudiylikte ibadat — «avoda she-ba-lev» ibraniysha — «Qálb xızmeti» degen mánisti ańlatadı.

Ibadat waqtındaǵı eń áhmiyetli máwrit hám tiykarǵı shártlerden biri «Tawrat» oramlarınıń túyinler ishinen shıǵarılıwı hám ruwxanıy tárepinen bálent hawazda oqılıwı. Yahudiylerde tek ǵana Sinagogada emes, úyde de ibadat etiledi.

Olarda kiriw esiginiń joqarısında «mezuzá» dep atalǵan, uzın bir qubır ishinde orama halında qoyılǵan «Tawrat» qatarları jazılǵan boladı.

Úyge kiriw hám shıǵıwda yahudiylar «mezuzá» ǵa qol tiygizip barmaqların súyedi. Yahudiylar «mezuzá» olardı jawız ruwxlar jamanlıǵınan saqlaydı dep ibadat etedi. Úyde alıp barılatuǵın ibadat waqtında bas kiyim kiyip, ústine bolsa shekpen kiyiledi. Duwalardıń eń áhmiyetlisi sanalǵan 16 sı tik turǵan haldı aytıladı. Basqaların oqıp atırǵanda dize búgiw, deneni qıymıdatıp turıw usaǵan háreketler islenedi.

Sinagogalarda álbette, úsh element orın alıwı shárt. Bul Aron Kodesh, Ner Tamid hám Bima. Quddusqa jollanǵan muqáddes sandıq (shkaf) — Aron Kodesh ishinde «Tawrat» tumarları saqlanıwshı arnawlı jay orın bolıp, ol meshitteǵi «mehrab» qa uqsas wazıpanı orınlaydı hám kirer esiktiń tuwrısında boladı.



«Mezuzá»



Ner Tamid — (ibr. «máñgi shamshıraq») sinagogada «Tawrat» salınğan sandıq qarsı aldında jaylasqan bolıp, hámme waqıt janıp turıwshı shamshıraq. Sinagogalarda Ner Tamid Menorani esletip turıwshı belgi sıpatında qoyıladı.

Bima (yaki teva, almemar) bolsa — Sinagoganıń orayında jaylasqan, «Tawrat» oqılatuǵın minber.

BAYRAMLAR

Yahudiylarda Rosh Ashona, Yom Kipur, Pesax, Shavuot, Sukkot, Simxa Tora, Purim, Hanukka hám basqa diniy hám milliy bayramlar (ibr. — Yom taw — jaqsı kún) bar.

Rosh Ashona (ibr. — «jil bası»). Yahudiy milliy kalendarı boyınsha jańa jil bayramı sentyabr-oktyabr aylarınıń birinshi hám ekinshi künlerinde belgilenedi.

Yahudiylik táliymatı boyınsha, bul kúni dáslepki insan Adam jaratılğan hám usı kúnde Quday tárepinen qadağan etilgen ámeldi buzıp, jánnetten shıǵarılğan.



Ner Tamid



Rosh Ashona bayramınıń Sinagogada belgileniwi



Tawrat oqıw máresimi

On kún dawam etetuğın Rosh Ashonanıń aqırǵı kúńinde **Yom Kipur** bayramı belgilenedi. Bul kúni heshqanday jumıs islenbey, tek ǵana ibadat penen bánt boladı. Yahudiyler Yom Kipurda oraza tutıwı, Sinagogada jılap islegen gúnalarına táwbe etiwı shárt.

Pesax (Pasxa) jıllıq bayramlar arasında eń itibarlısı bolıp, nisan (mart-aprel) ayınıń on besinshi kúninen baslanıp, segiz kún dawam etedi. Bul bayram yahudiylerdiń Mısırdaǵı qullıqtan azat bolǵanlıǵı múnásibeti menen belgilenedi hám sol kúnleri ashıtqısız nan — «matsa» jelinedi.

Shavuot (Sheviot) (ibr. — hápteler) Pesaxtan keyingi 50-kúni belgilenedi. Shavuot dáslep diyqansılıq bayramı bolǵan, keyin Sinay tawında Musaǵa «Tawrat» tıń beriliwi múnásibeti menen belgilenen.

Sukkot (shatırlar bayramı) yahudiyler Mısırdaǵı qullıqtan azat bolǵannan soń, shólde shatırlarda kún keshirgenin eslep ótkeriletuđın máresim. Áyyemde yahudiyler bul máresim kúnlerinde Quddusqa ziyaratqa barǵan. Búgingi künge kelip bul dástürden shıqqan.

Milliy xarakterge iye **Purim** (Mazalı zatlar bayram), adar (fevral-mart) ayınıń 14-kúni belgilenedi. Bul bayram Quddusda 1 kún, basqa orınlarda bolsa 2 kún dawam etedi.

Ibadatqa shaqırıw ushin shertiletuğın ásbap



Shańaraq átirapında «Pesax» bayramı



Bul bayram Ester atlı qız sebepli yahudiylerni İranda qatımdan qutılıp qalıwı múnásibetine bağıshlanadı hám onda kewil ashar bayramlar shólkemlestirilip, mazalı zatlar tarqatıladı.

Hanukka (ibr. — «jańalanıw», «jarıtıw») yahudiylerni Siriya koroli Antiokas ústinen erisken jeńisleri múnásibetine bağıshlangan bayram esaplanadı.

Kislav (noyabr-dekabr) ayınıń jigirma besinshi kúninen baslanıp 8 kún dawam etetuğın bul bayramnıń ápiwayı kúnlerden bir ǵana parqı hanukkiya dep atalatuğın toğız uyalı sham ıdıstan hár kúni birewiniń jaǵılıwı.

Yahudiylikte jerlew máresimi de belgili ózgeshelikke iye. Adam ólgennen soń, aǵayinleri arnawlı kiyim kiyip, sham jaǵadı. Marhumdı aq kepenge orap, «Kaddish» (aramiyshe — «Muqáddes», sinagogalarda oqılatuğın ibadat duwası) ti oqıydı.

Óli shıqqan shańaraqta bir hápte dawamında aza tutılıp, úyden sırtqa shıǵılmaydı. Bir jıl ótkennen keyin, marhumdı eslep «jıl máresimi» («Yorsayt»-n ótkerip, maqbaraǵa qábir tasın ornatadı. Yom-ki-



Hanukka bayramı.



Quddusdaǵı birinshi úlken sinagoga

*3100 tekshe arqalı
Tur tawına shıǵıw*



pur, Sukkot, Pesax bayramlarında marhumlardı eslep «Yizkor» dep atalatuǵın arnawlı duwalar oqladı.

AGÍMLAR

Uzaq tariyxıy rawajlanıw dawamında basqa dinlerde bolǵanıday, yahudiylikte de uzaq tariyxıy rawajlanıw dawamında óz ara ishki bóliniwler júzege kelgen. Olar arasında eń keń tarqalǵanları saduqiylıq, farziylik, essaniniylik, hasidiylik, qaroim, reformashı, konservativ usaǵan aǵımlar.

Saduqiylıq klassik aǵımlar arasında, belgili bir ózgeshelikleri menen basqalardan ózgeshelenedi. Bul aǵımınń wákilleri tiykarınan iri jer iyeleri, joqarı qatlam wákilleri (aristokratlar) nen ibarat bolǵan.

Saduqiylıq tálimatı boyınsha ruwx máńgi emesliǵi atap ótıledi. İnsannıń qayta tiriliwi, perishtelerdiń bar ekenligin biykarlaydı. Saduqiylar Quday bendeletiniń jumıslarına aralaspaydı, hárbir insan taǵdirin ózi jaratadı, dep esaplaydı.



Saduqiylar



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

Saduqiy ataması Sulayman Payğambar patshalıq etken dáwirde ruwxanıy bolğan Sadoka (Sadok) atınan kelip shıqqan.

Farziyler ibr. — «perushim» — «teń bóliniw», «nápáklerden uzaq bolıw».

Farziyler aǵımı b.e.sh II ásirde isenim hám ámelde saduqiylikke qarsı ráwishte júzege kelgen. Sonday-aq, saduqiylikten pariqlı túrde, farziylerdiń ózegin tómengi qatlam wákılleri hám kambaǵallar quraǵan.

Yahudiylik nızam-qaǵıydalarına qattı ámel etiliwin talap etetuǵın bul aǵım Quday hár bir nárseni baqlaw, bendege tán húr niyeti bar ekenligi, ólimnen keyin qayta tiriliw, jánnet, dozaq, perishtelerdiń bar ekenligi, jaza hám sıylıqtıń bar ekenligine iseniwge tiykarlanadı.

Issim yaǵnıy Essaniyeler saduqiylik hám farziylik penen bir dáwirde payda bolğan klassik aǵımlardan biri. Essaniyelerdiń sıyınıw tiykarları farziylerdikine jaqın bolıp, olar insanlardıń táǵdiri aldın ala jazıp qoyılǵanın, qayta tiriliwdi hám perishtelerdiń bar ekenligin de atap ótedi. Mısalı, perishteler —



Farziyler



Essaniyeler



Essaniyeler úyeleriniñ qaldıqları

muqáddes janzatlar, «Aspan ulları», ámelge asıratuğın jumıslarına qaray «Nurlar patshası», «Qarańgılıq perishtesi», «Azatlıq perishtesi», «Mastemah (shaytan)», «Saqlawshı perishteler» usağan klaslarğa bólinedi.

Olardıń táliymatı boyınsha, insan ólgennen soń, onıń ruwxı aspanğa kóterilip, jaqsı ruwxlar máńgi ómir keshiredi, jaman ruwxlar bolsa, qahaman suwıqta azaplanadı.

XVIII ásirdeń birinshi shereginde júzege kelgen **hasidiylik** (ibr. — «dindarlar») orta ásir ağımları ishinde ayrıqsha orın iyeleydi. Bul táliymat tárepedarları dinniñ manisine aqıl menen emes, bálki sezim arqalı erisiledi, degen princippen kelip shıǵıp, sháriyat nızamların úyreniwdi emes, bálki diniy sezim hám ádep-ikramlılıqtı birinshi orınǵa qoyǵan edi.

Hasidiyeler shembi hám bayram kúnleri «Shtrayml» atlı telpek (bas kiyim) kiyiwi menen basqa ağımlardan ajralıp turadı.

Hasidiyeler ómirdeń barlıq tarawlarında ádep-ikramlılıq normalarına qatań boysınıp, «Tawrat» ta belgilengen buyırıqlardı buljıtpay orınlawǵa háreket etedi.



Hasidiylik aǵımındaǵı yahudiyeler «shtrayml» bas kiyimlerinde.



*Buxara yahudiyləri
XX ásir*



*Buxara yahudiyləri
XXI ásir*

«**Reformashı yahudiylik**» zamanagóy ađımı XIX ásirdeń baslarında Germaniyada júzege kelgen bolsa da AQShta qalıplesti. Usı ađımınń júzege keliwinde Oraylıq Evropada jasawshı yahudiylerdeń ózleri jasap atırǵan mámlekettiń mádeniyatına maslasıwǵa shaqırıwları ideologiyalıq tiykar bolıp xızmet etken.

«Reformashı yahudiylik»ke tán ózgeshelikleri bo-yınsha, «yahudiylər endi bir xalıq (millet) emes, bálki bir jámaát, áyyemgi yahudiy sháriyatınan tek ǵana zamanagóy turmıs tárzine tán bolǵanlar ǵana qabıl etiliwi múmkin» delinedi.

Máselen, shembi kúngi ibadatı ekshembi kúnine kóshirilgen, sinagogaga hayallar er adamlar menen qatarlasıp otırıp, ibadat etiwı hám de ruwxanıy sıpatında máresimlerdi basqarıwı da múmkin.

Bunnan tısqarı ibadat waqtında bas kiyim kiyiw minnetlemesi joq. Basqa ađımǵa ibadat etiwshi



*Reformashı
yahudiylər*



Búgingi kúnde reformashı yahudiylər sanı Izrailda shama menen 5 — 6 mıń adam bolsa, AQShta jasawshı yahudiylerdeń 40 procentin quraydı.

Ózbekistandagi sinagoga



*Quddustađı jilaw
diywalı*



wákıller menen neke múnásıbetlerine jol qoyıladı. Ata-anasınıń qaysı biri yahudiy bolıwına qaramastan, perzentleri de yahudiy dep belgilenedi.

Reformashı yahudiylikke juwap sıpatında **konservativ yahudiylik** júzege kelgen. Konservativ yahudiylikte basqa isenim wákılleri menen shańaraq qurıw qabıl etilmeydi hám tek ǵana yahudiy anadan tuwılǵan bala yahudiy dep esaplanadı.



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Yahudiylikte júzege kelgen aǵımlar arasında qanday ulıwmalıq hám bir-birine qarama-qarsı bolǵan ideyalar bar?
2. Yahudiylik dininiń ózine tán ózgesheliklerin aytıp beriń.
3. Tur tawınıń áyyemgi atların anıqlań. Yahudiy jámáátleriniń dúnya boylap tarqalıw kartasın sızıń.

8-§ BUDDIZMLIK



AKTIVLESTIRIW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

Tariyx páninen alğan bilimlerinińizge tiykarlanıp, tómendegi sorawlarǵa juwap beriń.

1. Buddizmlik dini qashan hám qay jerde payda bolǵan?
2. Búgingi kúnde bul dinge sıyınıwshılar sanın bilesiz be?
3. Buddizmlik dini tarqalǵan mámleketlerdi dúnya kartasınan kórsetiń.
4. Ne ushın bul din dúnya dini delinedi?
5. Biziń úlkemizge buddizmlik dini qashan kirip kelgen?
6. Ullı jipek jolınıń buddizmlik dininiń tarqalıwındaǵı ornın túsindirip beriń.

BUDDIZMLIK

Buddizmlik b.e.sh. VI — V ásirlerde Arqa Hindstanda júzege kelgen bolsa da, kóp ótpey shıǵısqa qaray keń tarqala basladı. Ráwiyat etiliwinshe, Budda óliminen soń onıń denesi kúydirilip, kúli segiz buddizm jámáátine jiberildi. Onıń kúli jerlengen orınlarda buddizm stupaları (gúmbezleri) qurıldı.

Bul dinniń keń tarqalıwın soǵan uqsas ráwiyatlar menen túsindiredi. Tiykarında bolsa bul dinniń dúnyaǵa keń tarqalıwına insan ómiri menen baylanıslı mashqalalar sheshimine tiykarǵı itibar qaratılǵanlıǵında edi.

Buddizmlik biziń eramızdıń I ásirinde Qıtay, IV ásirde, Koreya, VI ásirde Yaponiya, VII ásirde Tibet, XIII ásirde XVI ásirge shekem Mongoliya, XVII ásirde XVIII ásirge shekem Buryatiya hám Tuva, XIX — XX ásirlerde Amerika hám Evropa materiklerine kirip bargan.



*Budda háykeli,
Qıtay*



*Jer astı hám jer
üstı ibadatxanası.
II-IV ásirler.
Qaratóbe.*

ORAYLIQ AZIYAĞA BUDDIZMLIKTIŇ KIRIP KELIWI

Buddizmlik Ózbekistannıń qubla tárepinde áyyemgi hám dáslepki orta ásirler tariyxında tereń iz qaldırğan din esaplanadı. Elimiz aymağında buddizmlik mádeniyatına tiyisli esteliklerdiń ashılğanı hám úyrenilgeni, joqarı dárejeli kórinistegi kórkem shıǵarmalar hám buyımlardıń tabılğanı da bunnan derek beriwin siz tariyx sabaqlarında oqıǵansız.

Buddizmliktiń eń belgili áyyemgi estelikleri biziń eramızdıń III — I ásirlerine tiyisli. VII ásirdeń baslarında Termizde 10 buddizmlik monastırı (sangarama) hám mıń ruwxanıy (diniy xızmetker) bolǵan. Oraylıq Aziyada V — VIII ásirlerde buddizmlik ornın islam dini iyeley basladı.

1927-jılı áyyemgi Termizde grek buddalıǵınıń estelikleriniń bar ekenligi anıqlandı. Termiz arxeologiyalıq kompleks ekspediciyasınıń (TAKE) jumısları nátiyjesinde Qaratóbe, hám Chingiz tóbe biyiklikle-



*Shri-Lankanıń
áyyemgi paytaxtı
Anuradxapuradaǵı
stupa*

rinde eki iri buddalıq monastrı bolǵanlıǵı anıqlandı hám grek-buddalıq arxitekturası hám háykelleriniń bólekleri tabılǵan onlaǵan orınlar belgilengen.

Ayrıtam. Ayrıtam Termizden 7 km aralıqta, Ámiwdáryanıń áyyemgi ótkeli janında, tik qırǵaqtıń oń tárepinde jaylasqan.

Góne qalanıń shıǵıs tárepinede buddizmlik stupasına uqsas minara túrindegi qam gerbishten qurılǵan imarat taslandıları jaylasqan.

1933-jıl arxeolog Mixail Evgenyevich Masson tárepinen qam gerbishten qurılǵan imarat qaldıqları, onıń ishinde bolsa háykel, tas karnizler, arxitekturalıq buyımlar, tastan jasalǵan muqáddes estelikler, muzıkashılar hám oyshıllar, qayır-saqawat keltiriws-hilerdiń súlderleri túsirilgen háykellerdiń naǵıslı tas plitaları tabılǵan.

Qaratóbe. Tóbelik buddizmlik ruwxanıylardıń eń úlken orayı esaplanǵan hám ol Kushan imperiyası dáwirindegi Termizdiń sırtqı diywalınıń qorǵanı astında, qala shetinde jaylasqan.



*Ámiwdáryadan
tabılǵan altın
háykelshe*



Ayrıtam tabılması



MAǒLÍWMAT USHÍN

Buddanıń ómiri menen baylanıslı kóplegen waqıyalarǵa ápsanalıq tús berilgen. Tiykarınan, ráwiyatlardan birinde keltirilwinshe, Buddha 84 márte ruwxanıy, 58 márte patsha, 24 márte monax (din xızmetkeri), 13 márte sawdager, 18 márte maymıl, 12 márte tawıq, 8 márte ǵaz, 6 márte pil, sonday aq balıq, qurbaqa, tıshqan, qoyan túrinde, 550 márte qayta tirilgen. Sońǵı márte qudaylar onı insaniyattı tuwrı jolǵa baslaw ushın insan túrinde jaratqan.



*Budda. Qaratóbe,
b.e.sh. III-ásir*



*Budda. Dalvar-
zintóbe, b.e.sh.
III-ásir*

1961-jılı izertlew ekspediciyası nátiyjesinde Qara tóbe imaratlarınıń úsh qabatı tabılǵan. Tiykargı komplekstiń úsh bólimi batıstan shıǵısqa qaray derlik tuwrı tartılǵan. Arnawlı háwlide Budda qábiriniń tımsalı bolǵan «Stupa» ornatılǵan.

Fayaztóbe. Qaratóbe shıǵısınan seksen metr uzaqlıqta Fayaztóbe ibadatxana-monastr kompleksi anıqlandı. Fayaztóbe ibadatxanası tuwrı tórt múyesh-ten ibarat dúziliske iye.

Imarat úsh teń bólimlerge bólingen bolıp, olardıń hárbirinde ishki háwli bolǵan. Bir bólimi tiykarınan jasaw xanasın óz ishine alǵan monastr bolǵan.

Onda din xızmetkerleri jasaǵan. Onnan tısqarı awqatlanatuǵın xana, asxana, nan jabatuǵın xana usaǵan qosımsha xanalar bolǵan. Úshinshisi, ibatxanaǵa usaǵan oraylıq xana. Diywaları qam gerbish hám paxsadan qurılǵan bolıp, sabanlı ılay menen sibalǵan hám háklengen.

Dalvarzintóbe. Surxandárya wálayatı, Shorshı rayonında jaylasqan. Buddizmge tiyisli bul estelik 1962-jılı anıqlanǵan.

Usı áyyemgi qaladan tısqarıda da jáne bir buddizmlik ibadatxanası, vino tayarlaw qurılmaları hám de jerlew ornı tabılǵan.

Bul qalashadan Oraylıq Aziya aymaqlarında birinshi márte ılaydan jasalǵan jaqsı saqlanǵan Buddha hám basqa kóplegen háykelsheler, bezewler, diniy máresim buyımları hám teńgeler tabılǵan.



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

1. Buddizmniń Oraylıq Aziyaǵa jayılwı qaysı dáwirlerden baslanǵanın esleń.
2. Bul dáwirde Oraylıq Aziyadaǵı xalıqlar qaysı dinlerge sıyınǵan?
3. Qosımsha ádebiyatlardan elimiz aymaǵında buddizm tarqalǵan aymaqlardaǵı jergilikli turmıs haqqında maǵlıwmat toplań.

Ibadatxanadağı Buddaniń tik turǵan háykeli júdá jaqsı saqlanǵan: onıń ayaqları bekkem gerbishtiń tiykarında tur, kiyimleriniń búrmeleri anıq, bulardıń barlıǵı ashıq qızıl reńge boyalǵan. Buddha shashları- nıń túbi tiykarınan qara, tóbesi qızıl reńde. Tap usı reńde qas hám kóziniń qarashıqları sızılǵan.

Quva. 1957-jılı Fergana alabındağı Quva qalası taslandılarında arxitektura hám músinshiliktiń ájayıp úlgisi bolǵan buddizm ibadatxanası qaldıqları tabılǵan. Usı materiallar Fergana wálayatında VII ásirde buddizm dini keń tarqalǵanlıǵın tastıyıqlaydı.

Bul dáwirde Oraylıq Aziyanıń basqa aymaqlarında zardushtiylık dini, tiykarınan onıń jergilikli dini dástúrlerin ózine sińdirgen forması húkimdar bolǵan. Búgingi kúnde elimizde buddizmniń lamaizm baǵdarı tarqalǵan.



Shax Xivishka dáwirine tǎn teńge.

Bodxisatva, Fayaztóbe, b. e.sh. I – II ásirler



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Biziń eramızdıń I – III ásirlerinde Ózbekistanniń qublasında qaysı mámleket bar bolǵan?
2. Bul dáwirde qaysı patsha húkimdarlıq etken?
3. Ne ushın buddizm mámleket dinine aylanǵan?
4. Berilgen súwretler tiykarında sol dáwirde mámlekettiń buddizm dinine bolǵan múnásibetin túsindiriwge háreket etiń.
5. A.Ziyonıń «Ózbek mámleketshiliginiń qalıplesiwi» kitabınan Kushan imperiyası hám buddizm dini haqqındağı maǵlıwmatlardı tabıń.

9-§ BUDDIZMLIK TÁLIYMAT



AKTIVLESTIRIW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Qanday da bir dinniń dúnya dinine aylanıwına neler sebep bolıwı múmkin?
2. Buddizmlik táliymatı ne sebepten dúnya boylap keń tarqalǵan?
3. Siz tamasha etken kórkem filmler arasında budda dini xızmetkerleri haqqındaǵıları bar ma? Din xızmetkerleriniń ádep-ikramlılıq normalarına baǵıwı haqqında pikir júrgiziń.

Hárbir millettiń Budda táliymatın óz tilinde oqıp-úyreniw múmkinshiligi buddizmniń túrli aymaqlarǵa tarqalıwına tiykar jaratqan. Biziń eramızdıń birinshi ásirinde buddizm pútkilley basqasha kórinis aladı. Budda iláhiylestirilip, quday dárejesine kóteriledi hám oǵan sıyına baslanadı.



*Bodxisatva,
Dalvarzintóbe
III ásir.*

BUDDIZMLIKTE MUQADDES TEKSTLER

Buddizmliktiń muqáddes deregi «Tripitaka» (sanskritshe «Úsh sebet danalıq») úsh úlken bólimnen ibarat. Birinshi bólim — «Vinaya-pitaka» (sanskritshe — «Ádep-ikramlılıq normaları kitabı») buddizmliler jámaáti «sangxa» quramına kiriw tártibi, monax (diniy xızmetker) lardıń minez-qulqı hám de diniy kórsetpelerge boysıw nızam-qaǵıydaları hám oǵan ámel etpegen jaǵdaylarda beriletuǵın jazalar sıpatlasın óz ishine aladı.

Ekinshi bólim — «Sutta-pitaka» (sanskritshe — «Duwalar kitabı») kólemi jaǵınan eń úlkeni esaplanadı. Onda tiykarınan «tórt tiykarǵı haqıyqat» haqqında sóz etiledi. Budda táliymatı shákirtleri ti-

linen tımsal, sáwbet, násiyat, ápsana, hikmetli sóz, dástanlar formasında bayan etilgen. Sonday-aq, usı bólimde Buddha jámááti («sangxa») niń dúzilisi hám onıń shákirtlerine tiyisli maǵlıwmatlar da keltiriledi.

Úshinshi bólim — «Abxidarma-pitaka» (sanskritshe — «Diniy-filosofiyalıq máseleler kitabı») da diniy tálymattıń tiykarǵı qaǵıydaları sáwlelenip, buddizm ámeliyatınıń filosofiyalıq mazmun-mánisi ashıp berilgen. Tekst jazılıw uslubı hám tili quramalılıǵı ushın buddizm monax (diniy xızmetker) ları olardı tek ǵana ustazlarınan tálim alıw jolı menen ózlestirgen.

«Tripitaka» tekstlerine waqıt ótiwi menen ózgerisler, dúzetiw hám qosımshalar kirgizilgen. Bunday ózgerisler buddizmde ózine tán jónelisler payda bolıwına tiykar jaratqan.

«Tripitaka» nıń dáslepki teksti sanskrit tilinde jazılǵan bolsa da, waqıt ótip tiykarǵı tekstler joǵalıp ketkeni ushın tek ǵana tibet, qıtay hám yapon tillerine awdarılǵan úgileri saqlanıp qalǵan. Mazmunı jaǵınan «veda» (sanskritshe — muqáddes bilim) hám brahmanlı filosofiyalıq kózqaraslarǵa qatnası joq buddizm derekleri, óziniń ulıwma xalıqlıq uslubtaǵı talqılanıwı menen ápiwayı xalıqqa túsiniqli bolǵan. Mısalı, «mahayana» mine usı ózgeshelikleri sebepli buddizmde Qubla hám Qubla-Shıǵıs Aziyaǵa jayılwın támiyinley alǵan. Biziń eramızdın birinshi ásirinen baslap buddizm Qıtay, Koreya, Yaponiya, Shri-Lanka, Birma, Tailand, Vetnam, Kambodja, Laos shegaralarına shekem jetip barǵan.

Budda bilim arqalı azap-aqıretlerden qutılıw mümkün ekenligin uqtırǵan. Buddizm danishpanlar pikirinshe, hár bir insan júdá kóp sawaplı hám jaqsı isler islewi arqalı Buddhaǵa aylanıwı mümkün.



Buddizmlik dininiń nishanı «Dharmachakra». Ol «Nızam degershigi» dep te ataladı.



«Nirvana» sanskritshe — «solıw», «óshiw»,
«rupaloka» sanskritshe — jánnet,
«kamaloka» sanskritshe — «dozaq», «eń tómen álem».
«Tripitaka» sanskritshe — «Úsh sebet danalıq».



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

Berilgen tekstti oqıń hám buddizmlik táliymatınıń tiykarı haqqında pikir bildiriń.

Budda pikirinshe, insan «Pancha shila» (sanskritshe — bes násiyat)ǵa ámel etiw, adam ótirmew, urlıq, jolnan adaspaw, ótirik sóylemew, másetiwshi nárselerden saqlanıw kerek.



Bodxisatva — nirvanaǵa erisken, biraq janlı janzatlarǵa muhabbati sebepli onnan waz keshken insan.

Buddanıń 84 mıń násiyatı 108 tomnan ibarat «Kangyur» da, onıń túsiniń hám mánişi 225 tomnan ibarat «Tengyur» de sáwlelengen. Sonday-aq, Buddizmniń ómirine baǵıshlangan hám biziń eramızdıń II ásirinde jazılǵan «Maxavosu», biziń eramızdıń II — III ásirlerinde jazılǵan «Lalitavistara («Buddanıń ómiri»)), buddizm filosofi Ashvagxosha tárepińen biziń eramızdıń I — II ásirlerinde jaratılǵan «Buddxacharita», biziń eramızdıń I ásirinde jazılǵan «Abnixishkramansutra» hám «Nidanakatxa», «Dhammapada» («Dharma jolı», «Buddanıń pikir-ideyaları») sıyaqlı shıǵarmalar buddizmniń áhmiyetli derekleriniń esaplanadı.

BUDDIZMLIK BAǴDARLARÍ

Buddanıń óliminen soń shákirtleri arasında ajralıw júz berdi.

«**Xinayana**» (sanskritshe — kishi degershik) jónelisi dástúriy kózqaraslarǵa boysınıwı menen birge

Ráwiyatlarda aytılwınsha, Budda óliminen soń onıń denesi otta kúydirilgen. Buddanıń shákirtlerinen biri usı orınnan Buddanıń tisin tawıp alǵan hám bul tis ibadatxanada saqlanǵan. «Buddanıń tisi», ibadatxananıń jer astında, gümisten jasalǵan qońıraw ishinde altın ıdıslarda saqlanadı.



Budda táliyimatına qatań logikalıq izbe-izlik beriwe umtıdı. Buddizmliktiń dáslepki baǵdarlarınan biri, azatlıqqa erisiwdiń tar jolı bolǵan xinayana b.e.sh. I ásirde qalıplesken bolıp, onıń tiykarǵı qaǵıydaları «Tiripitaka» da bayan etilgen.

«Xinayana» da «Budda tisine sıyınıw», muqáddes orınlardı ziyaratlaw usaǵan dábdebeli máresimler payda bolǵan. Buddizmliktiń muqáddes ornı Shiri Lanka bolıp, bul jerge túrli mámleketlerden buddizmlikke ibadat etiwsiler keledi. Shiri Lankanıń dáslepki paytaxtı bolǵan Kandi qalasında dúnyada belgili «Buddanıń tisi» ibadatxanası jaylasqan.

«**Mahayana**» (sanskritshe — úlken degershik) baǵdarı Budda táliyimatınıń barlıq táreplerin reformaladı. Buddaǵa iláhiylik túsın berip, diniy máresim hám ibadatlardı engizdi. Usı baǵdardıń jergilikli qádiriyatlar hám basqa dinler menen aralasıwı «lamaizm», «oyanıw», «zen (chan) buddizm», «tyantay», «dxiana» usaǵan baǵdarlardıń júzege keliwine tiykar jarattı. Qudaylarǵa jetiw jolları hámme ushın

*«Ózińe zıyan
jetpesin deseń,
özgelege azar
berme, özgelege
azar berseń, óziń
de azar shege-
seń. Ashkózlik,
sıqmarlıq bar-
lıq baxıtsızlıqtıń
xabarshısı».*



Budda

*Tashkenttegi
Budda
ibadatxanası*





*Budda ruwxaniyler
menen.
Fayaztöbe.
Bizih eramızdın
I — II äsirler.*

*Qäte hám
kemshilikle-
riñdi kórsetip,
sağan urısqañ
danışpanniñ
eteginen bek-
kem tut. Ol
ğäziynege bağ-
darlap atırğan
jol basshıǵa
uqsaydı hám
sen hesh
qashan kem
bolmaysañ.*

Budda



múmkin bolǵanlıqtan mahayana baǵdarı «ülken deǵershik» atın alǵan.

Dzen buddizm V — VI äsirlerde Qıtayda payda bolǵan mahayana baǵdarındaǵı mekteplerden biri. Onıñ tiykarın salıwshı ápsanaǵa aylanǵan monax (diniy xızmetker) Bodxudxarma esaplanadı. «Dzen» (latınsha — mediataciya, pikirdi jámlew, dıqqat penen baqlaw) buddizmniñ tiykarǵı ózgesheligi sonda, onda diniy úgit hám nızam-qaqıydalardı yadlaw ornına erkin pikirlewge ayrıqsha itibar berilgen.

Dzen buddistler fizikalıq miynet etiw, kórkem óner túri menen shuǵıllanıwǵa úlken áhmiyet beredi. Dzen buddizmde sırqı dúnyadan úzilip, máñgi táshwishlerden shetleniw hám pikir bir orınǵa jámlewge ayrıqsha itibar berilgen.

Házirgi waqıttı dúnyada dzen buddistler 10 millionnan artıq, olardıñ 85 procenti Yaponiyada jasaydı. Házirde Yaponiyada dzen ibadatxanaları diniy, siyasiy hám mádeniy orayǵa aylanıp, jaslardıñ turmıs tárzi, iskerligine úlken tásir kórsetpekte. Ásirese, dzen óneri qıtay hám yapon mádeniyatı dástúrinenen birine aylanǵan.

Lamaizm (tibetshe — eñ ullı) VII — XIV äsirlerde Tibette mahayana baǵdarı tásirinde júzege kelgen. Muqáddes kitaplar «Kangyur» hám «Tengyur» de bayan etilgen barlıq nızam-qaqıyda hám talaplar lamaizm iseniminiñ tiykarın quraydı. Lamaizm táliyematı boyınsha insan tek ǵana lamalar járdeminde kúshke iye boladı, gúnálarınan páklenedi, lamalar járdemisiz ápiwayı adamlar jánnetke túse almaydı.

Buddanıñ Jer júzine jáne qaytıwı hám dúnyada ádillik ornatıwına isenim lamaizm táliyematında áhmiyetli orın iyeleydi.

Qudaylardıñ jerdegi wákili esaplanǵan lamalardı hám dúnyalıq hákimiyatqa sózsiz boysınıw, ibadat hám úrp-ádetlerdi dábdebeli ótkeriw, muqáddes ki-

taplar mazmunın teatrlandırılğan tamashalarda sáwlelendiriw lamaizmge tán ózgeshelik esaplanadı. Adam óltiriw, urlıq, ótirik kórsetpe beriw, jala, ğybat, ótirik sóylew, ashkózlik, kek saqlaw, zina etiw lamaizmde de awır gúná sanaladı.

«Lamaizm» tibetlilerdiń tiykarǵı dini esaplanadı. Tibette 3000 nan artıq buddizm ibadatxanaları bar. Sonday-aq, Lamaizm Rossiyanıń Buryatiya, Tuva, Altay usaǵan aymaqlarında da keń tarqalǵan.

Neobuddizm XX ásirdeń 40 — 50-jıllarınan baslap keń tarqala baslaǵan aǵım bolıp, Birma, Tayland, Laos, Vetnam jergilikli zıyalıların azatlıq hám milliy oyanıw háreketi menen baylanıslı. Onıń tiykarında jańa zaman talabına juwap bere alatuǵın dóretiwshilik ideyaları úgit-násiyatlaw usaǵan máseleler jatadı. Aqıl-sananıń áhmiyetsizligi, dinniń qutqarıwshılıǵı atap ótilip, buddizmlik ideyaların túsindiriwde bilw teoriyası usıllarınan paydalanıladı. Milliy azatlıq gúresinde belsene qatnasqan neobuddizm aǵımı diniy-reformashılıq háreketi kúsheyiwine úlken tásir kórsetken.



Dalay-lama



Lamaizmniń eń joqarı diniy basshısı Dalay lama (tibetshe — «teńizdey ullı lama») tuwılǵan janzatlardıń eń ullısı, bodhisattvanıń Jerdegi qudayı esaplanadı.



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Buddizmlik táliyatındaǵı álemniń úsh basqıshı nelerde óz kórinisin tabadı?
2. Buddizmlik táliyatındaǵı aǵımlardıń ulıwmalıq hám ózine tán tárepleri nelerden ibarat ekenligin aytıń.
3. «*Insan ózine tán janzat bolıp tuwıladı, ózin-ózi óltiredi yaki qutqaradı*». Bul teksttegi «*ózin-ózi óltiredi*» degen túsiniкке ómirden misallar keltiriń.

10-§ XRISTIANLIQ



AKTIVLESTIRIW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Xiristianlıq dini haqqında nelerdi bilesiz?
2. Xalqımızğa tán bolğan diniy keńpeyllik qádiriyatı degende neni tú-sinesiz? Pikirińizdi mısallar menen tú-sindirín.
3. Usı tekstti oqıń hám «etnik sabır-taqat», «keńpeyllik» túsinikle-ri xalqımız turmısında qanday orın iyelegenligin tú-sindirip beriwege háreket etiń.

«Etnik sabır-taqat, keńpeyllik, ómir boranlarınan aman qalıw hám rawajlanıw ushin zárúr tábiyiy normalarğa aylandı» (Islam Karimov).



Iso Masih

JÚZEGE KELIWI

Biziń eramızdın I ásirinde Palestinde júzege kelgen xristianlıq dini sıyınıwshılar sanı boyınsha dúnyada birinshi orında turıp, jer júzi xalqının derlik 2 milliardtan artıǵı bul dinge sıynadı. Sonın ushın da, xristianlıq dúnya dini sıpatında tán alınadı.

Xristianlıq táliymatınıń payda bolıwı Isa Masih atı menen baylanıslı. Isa atına baylanıslı pánde mifologiyalıq hám tariyxıy pikirler bar.

Mifologiyalıq qatnas tárepedarları Isa Masihtın tariyxıy shaxs ekenligi haqqında pán isenimli maǵlıwmatlarǵa iye emes, dep esaplaydı. Olar xristianlıqtın Palestinnen shette júzege kelgenligin atap ótedi. Sonday-aq, Isa Masix haqqındaǵı ráwiyatlar shıǵısta tarqalǵan ápsanalardaǵı qudaylardın ólip, tiri-liwine uqsaydı. Injilde kelispewshilikler hám hár túrlı talqılawlar bar ekenligi bunın dálili dep keltiredi.

Tariyx penen shuǵıllanıwshı wákiller bolsa Isa Masihtı xristianlıq táliymatı tiykarların qalıplestirgen,

Urılıq isleme, óz qolların menen paydalı miynet isle hám mó-minlerge járdem ber.

Bibliya



jaña dindi taratqan tariyxıy shaxs, dep esaplaydı. Olar bul haqqında maǵlıwmat beriwshi bir qatar tariyxıy dereklerge süyenedi. Mısalı, usınday dereklerin birinde Iosf Flaviy «Áyyemgiler» miynetiniń Rim prokuratorı Pontiy Pilatqa arnalǵan babında Isa jaña diniy isenimdi en jaydırganı hám oǵan kópshilik yahudiyler hám grekler ergenligi atap ótilgen. Isanıń saparları dawamında kóplegen adamlar oǵan shákirt bolǵan. Olardı «elshiler» (grekshe «apostol» — «járdemshi») dep ataǵan.

Xristianlıq táliymatı boyınsha, Isanıń shaqırığı kópshilik húkimdarlar, qáwim sárdarları hám yahudiy ruwxanıyları tárepinen qısqıǵa ushıraǵan. Shákirtlerinen biri Iuda Iskariot satqınlığı aqıbetinde Isa Masih 33 jasında alawızlıqta ayıplanadı. Xristianlıq dereklerine qaraǵanda, ruwxanıylar talabı boyınsha

Isa Masih haqqındaǵı maǵlıwmatlar, tiykarınan, diniy dereklerde ushırasadı. Isa atna qosılıwshı Masih sózi áyyemgi yahudiy tili — ivritdegi «mashiach» sózinen alınǵan bolıp, «sıypalǵan» yaki «sıylanǵan» mánilerin beredi.



Isa Masih hám onıń 12 járdemshi shákirtleri

Golgofa tóbeliginde xalıqtıń kóz aldında kres aǵashqa shegelenedi. Onıń táliymatı elshiler tárepinen dawam ettiriledi hám kópshilik adamlar xristian dinin qabıl etedi. Húkimdar qatlamlar óziniń hákimiyatın bek-kemlew maqsetinde xristianlıq dinin qabıl etedi.

ORAYLIQ AZIYADA DÁSLEPKI XRIŠTIANLAR

Xristianlıq Oraylıq Aziyaǵa, tiykarınan, Ózbekistan aymaǵına eki jol menen kirip bargan. Birinshiden, xristian missionerleriniń úgit-násiyat háreketi bolsa, ekinshiden regionnıń Rossiya tárepinen basıp alınıwı hám xristian dinine sıyınıwshı xalıqtıń kóplep kóship keliwi sebep bolǵan.

III — V ásirlerde xristianlıq kóshpeli turkiy qáwimler arasında da belgili bolǵan. Olardı bul dinge episkop Iliya shaqırǵan bolıp, ol «türkiyler apostolı» atına iye bolǵan.

Xristianlıqtıń Iran, keyinirek Oraylıq Aziyada tarqalıwı bul din wákilleriniń dáslep Vizantiya keyin



Mari



DÓRETIWŠILIK JUMIS

Tekstti oqıń hám orta ásirlerde diniy keńpeyillik túsiniǵi haqqında pikir bildiriń.

Xristianlar musulman mámleketlerinde táwiplik penen shuǵıllanıp, joqarı lawazımlarda da islegen. Belgili xristian táwip Ali ibn Salh Rabbaiy 808-jılı tuwılǵan bolıp, ákesi Mari hákiminiń sekretarı edi. Rabbai filosof hám matematik te bolıp, Platonnıń «Almagest» miynetin greksheden awdarma islegen. Sonnan soń oǵan «Rabbaiy» — oqıtıwshı degen dáreje berilgen.

Arab geografi al-Kindiy

bolsa Sosoniy h kumdarları t repinen qısqıġa alınıwı menen baylanıslı.

Marıda IV  sir baslarında episkoplıq, V  sir basında bolsa mitropoliya sh lkemlestiriledi. T rli ibadatxana h m monastrler mitropoliyanıń jaqın h m uzaq aymaqlarında  z jumısın heshqanday qarsılıqlarsız dawam ettiredi.

Mitropoliyalar.  yyemgi Soġdianada xristianlıq w killeri  zleriniń dinlerine qarsılıqlarsız sıyınġan h m diniy m resimlerdi emin-erkin  melge asırġan. Bul bolsa usı aymaqlarda jergilikli diniy isenim erkinligine sharayat jaratılġanın k rsetedi. Mısalı, bul d wirde  rgitte xristianlar shirkewi, zardushtiyler h m buddizmliler ibadatxanaları jumıs islegen.

VIII  sirde Mawarawnnaxr arab xalifalıġı quramında bolġan d wirde musulman j miyetinde xristianlar basqa din w killerine qaraġanda k birek jeńilliklerge iye bolıp, joqarı lawazımlarda xızmet etken.

X  sirdiń ortalarına kelip, Orta Aziyada islam dini keń tarqalġan bolsa da,  rgittegi xristianlıq shirkewi sol d rejede rawajlanıp ketti, h tte arab geografi Abu Muhammad Qasım ibn Havqal, onı jerge iyelik etiwshi h m t rli jeke m lkshilik formalarına iye  lken monastr sıpatında t riyipleydi.

 mir Temur m mleketinde de diniy keńpeyillik ortalıġı saqlanıp qalġan. Kastiliya elshisiniń g walıq beriwinshe, Samarqandta t rli din w killeri jasaġan.



*Rossiya,
1930-jillar*



XX  sirdiń ekinshi yarımında Samarqandtıń Registan maydanında alıp barılġan arxeologiyalıq izertlewler n tiyesinde xristian d st rleri tiykarında jerlengen birneshe q bir tabıldı. Pastarġamda arxeologlar aġashtan jasalġan tabıtta kiyimleri h m altın atanaq penen jerlengen peyitti tapqan.

Jizzax wálayatında Vinkerd aymağındağı úngir diywallarınan xristianlıq tariyxına tiyisli Isa Masihtiń náresteligi sáwlelengen súwretler tabılğan.

XIX ásirde xristianlardıń Túrktannıń shıǵıs aymaqlarına kirip keliwi patsha Rossiyası tárepinen úlkeniń basıp alınıwı menen baylanıslı. Áskeriy armiya quramında ruwxanıylar da bolğan. Áskerlerdiń diniy talabın qanaatlandırıw maqsetinde kóshpeli ibadatxanalar shólkemlestirilgen. 1850-jılı Kopalda birinshi iri ibadatxana qurıldı. Imperatordıń 1871-jılı Tashkent hám Túrktan eparxiyasın shólkemlestiriw haqqındağı pármanı daǵazalangán. Dáslepki shirkewlerdiń kópshiligi ápiwayı bolğan hám qońırawları da bolmağan. Xristianlardıń kóbeyiwi XIX ásir aqırlarınan baslap birneshe sol dáwirdegi zamanagóy shirkewlerden qalıspaytuǵın shirkewlerdiń qurılıwına alıp keldi.



1917-jıldan keyin shirkew mal-múlikleriniń bólistirip jiberiliwi.

Oraylıq Aziyaǵa katolik hám protestant baǵdarı wákilleriniń kirip keliwine birinshi jáhán urısında tutqınǵa alınğan nemis, polyak, eston, shved, litva, latısh hám basqa evropalı áskerlerdiń Túrktan úlkesine súrgin etiliwine sebep boldı. Bul óz náwbetinde, evropalı tutqınlar arasında diniy jámáátler dúziw hám shirkewlerdiń payda bolıwına alıp keldi.



TARIYXQA NÁZER

SSSRda 1920 — 1930-jılları derlik bárshe kotolik ibadatxanaları jabıldı. 1930-jılı Lyuteran protestant shirkewiniń jumısları toqtatıldı. Xristian shirkewine tiyisli qádiriyatlar ayaq astı etildi.

1917-jıldıń 27-oktyabrinde II Pútkil Rossiya siezinde jer haqqında dekret qabıl etiledi hám shirkewge tiyisli jerler tartıp alındı.

Tashkentte birinshi katolik shirkewi 1917-jılı qurıp pitkerilgen.

Sovet h kimetiniń din h m dindarlarga bolǵan ayawsız m n sibetleri basqa din w killerin de shetlep  tpedi. 1920-jılı birinshi bolıp Rus pravoslav shirkewine qarsı urıs baslandı. Mıńlaǵan pravoslav ruwxanıyları atıldı, qamaqqa alındı h m s rgin etildi. Diniy xızmetkerler h m ruwxanıylar qattı qısqıǵa ushıradı. K plegen ibadatxanalar joq etildi yaki jabıldı.  lken k lemlı diniy belgiler h m shirkew kitapları jandırıldı.

1920 – 1930-jılları derlik barlıq katolik ibadatxanaları jabıldı. 1930-jılı SSSRda Lyuteran protestant shirkewi jumısları toqtatıldı. Xristian shirkewine tiyisli q diriyatlar ayaq astı etildi. 1931-jılı XV  sirge tiyisli Guttenberg Bibliyası Sovet h kmeti t repinen londonli aukcionshıǵa satıp jiberildi. Usı Bibliya Iogan Guttenberg t repinen 1450-jılı 180 nusqada basılǵan bolıp, onnan tek ǵana 47 nusqası saqlanıp qalǵan edi.



Ibadatxanalardıń buzılıwı



*Moskva,
Iso Masih
ibadatxanasınıń
partlawı, 1931-jıl.*

Iogann Guttenberg



1
XX asirdiń ortalari



2
XX asirdiń aqiri



3
XX asirdiń baslari



4
XX asirdiń aqiri

Ekinshi Jáhán urısındaǵı jaǵdaydı itibarǵa alıp, sovet húkimeti 1943-jılı Ishki isler ministrligi qasında Rus pravoslav shirkewi isleri wákilligi, 1944-jılı barlıq dinler ushın juwapker Din isleri boyınsha wákillik shólkemlestirildi. Rossiya aymaǵındaǵı shirkew hám ibadtxanalar Sinod (pravoslav shirkewiniń basqarıw organı) ǵa qaytarıldı. Biraq bul másele uzaqqa sozılmadı — urıs tamamlanıwı menen sovet húkimetiniń dindarlarǵa zulımlıǵı jáne de kúsheydi. Dindarlardı repressiya etiw hám dinge qarsı úgit-násiyat qayta tiklendi. Qaytarıp alınǵan ayaqlardaǵı dindarlar hám ruwxanıylar repressiya etile basladı. «Din záhár» degen ideya jáne qayta tiklendi.

Gárezsizlik sharapatı menen Ózbekistanda túrli dinlerge tán qádiriyatlardı asırıp-abaylawǵa, hár bir puqaraǵa óziniń qálegen dinine sıyınıw ushın zárúr sharayatlar jaratılıp berildi. Atap aytqanda, 1995-jıldıń oktyabr ayında Tashkent qalasında «Bir aspan astında» shaqırırǵı menen xalıq aralıq musulman-xristian konferenciyası ótkerildi.



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Berilgen tekstti oqıń diniy keńpeyllik túsiniǵi haqqında pikirińizdi bildiriń.
2. Berilgen súwretlerge túsiniq beriń. 1 menen 2, 3 penen 4-súwretlerdiń arasında qanday ulıwmalıq bar?
3. 2- hám 4-súwretlerdi Ózbekistan Respublikası Konstituciyasınıń 4-, 31-, 49-statyaları menen baylanıstırıp túsindiriń.

11—12-§ XRISTIANLIQ TÁLIYMATÍ



AKTIVLESTIRIW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Xristianlıq dininiń dúnya boylap tarqalıw kartasın sızın.
2. Xristianlıq dáslep qaysı ayaqlarda tarqalǵan?
3. Onıń dúnya júzi dinine aylanıwındaǵı tariyxıy shárt-sharayatlardı anıqlań.
4. Xristianlıqta dáslepki bóliniw qashan júz bergen, onıń tariyxıy, sebepleri nede edi?

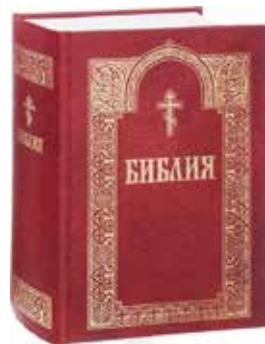
MUQADDES DEREKLERI HÁM MÁRESIMLERI

Xristianlıqtıń muqáddes deregi «Áyyemgi kelisim» hám «Jańa kelisim» dep atalıwshı eki bólimnen quralǵan «Bibliya» (grekshe — kitaplar) atlı derek esaplanadı.

«Áyyemgi Kelisim» «Tawrat», «Zabur» hám basqa birneshe kitap hám gimnlerdi óz ishine alıp, ulıwma esapta 39 kitap, yaǵnıy bólimlerden ibarat.

«Bibliya» da aytıwınsha, Isa Masih óz shaqırıqlarında xalıqtı jaqınlasıp kiyatırǵan aqırzamannan xabarlandiriw ushın Quday tárepinen jiberilgenligin atap ótedi. Gúnálardan tıyılıp, táwbe etiw hám tuwrı jolǵa kiriwge shaqıradı.

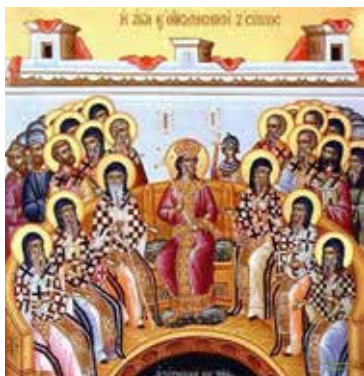
Biziń eramızdıń IV ásirinen baslap xristianlıq shirkewi joqarı qatlam ruwxanıların waqtı-waqtı menen Pútkil Jáhán Keńeslerine jıynap turatuǵın



«Bibliya»



Biziń eramızdıń 313-jılı imperator Konstantin episkoplarǵa Isanıń úgitlerin toplaw hám kitap halına keltiriwdi buyırdı. Kitap halındaǵı xristianlıq tariyxı sáwlelengen Jańa kelisim Konstantin óliminen keyin Karfagen jıyınında tastıyıqlandı.



Dáslepki Pútkil Jáhán keñesi 325-jıl Nikeya qalasında ótkerilip, onda sıynıw tım-salı dep atağan xristianlıq táliymatı tiykarın qurawshı bas isenimler jıyındısı qabıl etilgen. Muqáddes kitap Muqáddes rawiyatlar (Papa-lar xatları hám xristian keñesleriniñ qararları) menen toltırılğan.



Batıs Rimniñ qulawı



edi. Bunday jıynalıslarda diniy táliymat sisteması islep shıǵarıldı hám tastıyqlandı. Xristianlıqtaǵı nı-zamshılıq normaları hám ibadatlardı alıp barıw qaǵıydaları qalıplesti, shariyatta joq ámellerge qarsı gúresiw usılları belgilendi.

Xristianlıq táliymatı boyınsha bir qatar máre-simlerde Muqáddes Ruwx qatnasadı hám usı se-bepli olar sırlı dep ataladı. Bunday máresimlerge shoqıntırıw (xristianlıq dinine kirgiziw), evxaristiya (nan hám vino iship, jew), ruwxanıyılıq dárejesin be-riw, táwbe etiw, miro súrtiw, eley mayın súrtiw, neke kiredi.



TARIYXQA NÁZER

Batıs Rim imperiyası qulaǵannan soñ (476-jılı) Rimdegi dúnyalıq hákimiyat shirkewdiń qolına ótedi. Tap usı waqıttan baslap Rim epis-kopı Rim papası dárejesin aldı.

Imperiyanıń shıǵıs bólimi — Vizantiyada bolsa kúshli imperator háki-miyatınıń saqlanıw qalǵanlıǵı sebepli shirkew imperatorǵa boysındırıldı. Nátiyede Rim shirkewi Konstantinopol shirkewin ózine boysındıra al-madı. Xristian shirkewiniń katolik hám Pravoslav shirkewlerine ajıralıp ketiwi Rim papası hám Konstantinopol patriarxtıń xristian aǵımında jetekshilik ushın alıp barǵan qarsılıǵı nátiyjesinde júz berdi.

XRISTIANLIQ BAĞDARLARI

1054-jılı xristianlıq dini átirapında dáslepki iri bóliniw júz berip, nátiyjede **pravoslav** (Shıǵıs xristianlıq) hám **katolik** (Batıs xristianlıq) shirkewleri júzege keldi.

Pravoslavlıq tariyxtan xristianlıqtıń shıǵıs baǵdarı sıpatında qalıplesti. Tiykarınan Shıǵıs Evropa, Jaqın Shıǵıs hám Balkan yarım atawında jaylasqan mámleketlerde tarqalǵan.

Pravoslavlıq táliyimatı tiykarların Muqáddes kitap (Bibliya) hám Muqáddes ráwiyatlar quraydı. Pravoslavlıqta sırlı máresimler áhmiyetli orın iyeleydi. Shirkew táliyimatı boyınsha, olar dawamında Quday tárepinen óz aldına sawaplı isler boladı. Shirkew jeti sırlı

Hàrqanday qáte islew múmkin, biraq tuwrı jol bolsa birew. Sol sebepli de tuwrı joldan kóre qáte islew ańsat; nıshanǵa tiyiw-den kóre tiymew ońay.

Aristotel.



Nikaya hám Konstantinopolda ótkerilgen pútkil Dúnya keńeslerinde qabil etilgen «Isenim tımsalında» xristianlıqtıń táliyimat tiykarları 12 bántte belgilenedi, bular:

- 1. Álemdi jaratqan birden-bir Ata-Quday — Muqáddes úshliktiń birinshi toplamı haqqında;*
- 2. Ul-Quday yaǵnıy Isa Masihqa iyman keltiriw haqqında;*
- 3. Ilahiy birlesiw, yaǵnıy Isa Quday bola turıp, pák Bibi Maryamnan tuwılǵan hám insan kórinisine kirgeni haqqında;*
- 4. Günálardıń keshiriliwi — Insannıń tartqan azapları hám ólimi sebepli Quday tárepinen insaniyattıń barlıq günáları keshiriliwi haqqında;*
- 5. Insannıń qayta tirilgenligi haqqında;*
- 6. Insannıń merajı haqqında;*
- 7. Insannıń nuzuli (keleshekte ekinshi márte jerge qaytıwı) haqqında;*
- 8. Muqáddes ruwxqa iyman keltiriw haqqında;*
- 9. Shirkewge birden-bir, muqáddes, elshiler (apostollar) shirkewi sıpatında múnásibette bolıw haqqında;*
- 10. Shoqıntırıw sırlı máresiminiń günálardan azat etiw haqqında;*
- 11. Ólgenlerdiń ulıwma qayta tiriliwi haqqında;*
- 12. Mánǵi ómir haqqında.*





TARIYXQA NÁZER

Katoliklik tariyxında XI — XIII ásirlerdegi salb atlanısları, «Quday tabıtı» hám «Muqáddes Jer»di, yaǵnıy Palastina aymaǵın, «ǵayrıdin»lerden tazalawǵa shaqırǵan. Din, isenim bayraǵı astında júzege kelgen bul háreketler tiykarınan Papalar abıroyın bekkemlew hám baylıq arttırıw maqsetinde shólkemlestirilgen.



Katoliklik atanaǵı



Pravoslavlıq atanaǵı

máresimniń barlıǵın tán aladı. Ullı bayramlardıń ishinde Pasxa birinshi orındı iyeleydi.

Pravoslavlıq shirkewi bayramlar hám oraza tutıwlarǵa úlken áhmiyet beredi. Ádette úlken shirkew bayramları qarsańında oraza tutıladı. Onıń mánisi «insan ruwxınıń pákleniwi hám jańalanıwı», diniy ómirdegi áhmiyetli hádiysege tayarlanıwdan ibarat.

Katoliklik xristianlıq dininiń eń iri baǵdarı esaplanadı. «Katolik» sózi pútkil jáhán, pútkil dúnya (ulıwma, dúnyalıq) degen mániske iye. Bul baǵdar tiykarınan Batıs, Qubla-Batıs hám Oraylıq Evropa, Baltik boyı, Ukraina hám Belarussiyaniń batıs aymaqlarında, Latın Amerikası hám AQShta tarqalǵan.

Katoliklik xristian dininiń baǵdarı sıpatında onıń tiykarǵı isenimleri hám máresimlerin tán alıwı menen birge, táliymatı, máresimlerdi ámelge asırıw, shólkemlesiwinde ózine tán ózgesheliklerge iye. Katolik táliymatınıń tiykarın xristianlıqta tán alınǵan Muqáddes kitap — Bibliya hám Muqáddes ráwiyatlar quraydı.

Katolik Shirkewi Shólkemi qatań túrde oraylastırılǵanlıǵı menen ajralıp turadı. Rim papası bul Shirkewdiń baslıǵı esaplanadı. Ol din hám ádep-ikramlılıq máseleleri boyınsha qaǵıydalardı belgileydi. Onıń hákimiyatı Pútkil Jáhán Keńeslerinen joqarı turadı. Katolik táliymatı boyınsha, Shirkew



*Pravoslav katolik
hâm protestant shir-
kewi ruwxanıyları.*

gúnálardı keshiw, keshirim sıylıq etiw huqıqına iye. Bul huqıq indulgenciya haqqındağı táliymattıń, yaǵnıy pul ornına yaqi shirkew aldındağı xızmetleri ushın gúnálardı keshiriwdiń júzege keliwine sebep bolǵan.

Katoliklikke 1870-jılı Vatikanda ótkerilgen 1-keneste qabıl etilgen Papanıń gúnásızlıǵı haqqındağı isenimler bar. Papanı kardinallar jıynalısqı (kollegiyası) saylaydı.

Protestantlıq Evropa mámleketlerinde katoliklikte keship atırǵan proceslerge qarsı qaratılǵan reformaciya háreketi nátiyjesinde júzege kelgen. Reformatorlar katoliklik ámellerin Injil ideallarınan qaytıw dep túsindiredi. Oksford universiteti professorı J.Viklif



Pasxa taǵamları.



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

1. Tekstti oqıń. Berilgen tariyxıy waqıya tiykarında protestantlardıń talapları neden ibarat ekenligi boyınsha pikir bildiriń.

Praga universiteti professorı Yan Gus (1369—1415). J.Viklif ideallarınan tásirlenip, shirkew baylıqlarınan waz keshiwi kerek ekenligin aytıp ótti. Shirkewge kóp dáramat keltiretuǵın hám Yan Gus pikiri boyınsha, dindarlar sanasın buzıwshı indulgenciyaaldıń satılıwına qarsı shıqtı. Bul kózqarasları ushın ol 1415-jılı Konstans keńesi qararı boyınsha otta kúydirildi.



*Pravoslav shirkewi.
Italiya*



*M.Lyuter shirkewi
esiklerine 95 tiykardı
qağıp qoydı*

(1320 — 1384) Rim papalarınıń Angliyadan alınatuǵın salıqlarına qarsı shıqtı, Angliya shirkewleriniń puqaralar isleri boyınsha Angliya koroline boysınıwı kerekligi hám Muqáddes kitaptıń shirkew ráwiyatlarınan ústin ekenligi haqqındaǵı ideyaların alǵa súrdi. Bul ideyalarǵı Angliya kambaǵal ruwxanıyları qollap-quwatladı.

Protestantlıq dúnyalıq adamlardı ruwxanıylardan ajratpaydı, bul táliymat boyınsha, barlıq dindarlar ruwxanıy. Sırlı máresimlerden tek ǵana shoqındırıw hám nan menen awqatlanıwdı tán aladı. Dindarlar Rim papasına boysınbaydı. Ibadat waz oqıw, birge-likte sıyınıw hám diniy qosıqlar (psalomlar) aytıwdan ibarat.

Protestantlar Bibi Maryamnıń iláhiy ekenligin tán almaydı, tárkidúnya qılıw, shoqındırıw, ruwxanıylar kiyetuǵın kiyimler, ikonalarǵı (diniy belgilerdi) qabil etpeydi.

Yan Gus otta kúydirilgennen jüz jil keyin Germaniyada Vittenberg universiteti professorı Martin Lyuter (1483 — 1546) Protestantlar Shirkew tiykarların jaratadı. Ol da indulgenciya satılıwın áshkaralaydı. M.Lyuter diniy-ádeplilik jaǵınan miynetti qádirlew kerekligi ideyasın alǵa súrdi. Lyuterdiń pikirinshe, insan hám Quday arasında tikkeley baylanıs bolıwı múmkin.

Lyuter táliymatı protestantlıqtaǵı baǵdarlardan biri — lyuteranlıqqa tiykar saldı. Bul táliymat boyınsha, adamlar hújdanı hám táwbe etiwın sanalı túrde hám turaqlı túrde qadaǵalawı kerek. M.Lyuter táwbe etiw uzaq dawam etetuǵın process ekenligin atap ótedi. Lyuteranlar táliymatı boyınsha, Papa ózi buyırǵan yaki shirkew nızamında belgilengen jazalardan azat etiliwi múmkin, biraq shirkew insandı qudaydıń jazasınan azat ete almaydı dep esaplanadı.

Indulgenciyalardı satıp alıwdıń paydasız ekenligin M. Lyuter mınaday etip tiykarlaydı: «Quday shın kewilden táwbe etiwshilerdiń gúnásınan keshedi, mángi qıynawlardan azat etedi, ásine ketken bendeler Papanıń jarlıǵısız da bunnan úmit etiwı múmkin». Lyuteranlıq Germaniya, Daniya, Norvegiya, AQShta tarqalǵan. Xristianlıqta bul baǵdarlardan tısqarı kalvinizm, presviterianlar, anglishan shirkewi, baptizm, anabaptizm, mennonitlar, unitarizm, metodistler, kvakerler, pyatidesyatnikler, adventistlik baǵdarları bar.

Búgingi kúnde xristianlıq baǵdarlarınan elimizde pravoslav, katolik, protestant, armeniya apostol, nemis evangel-lyuteran, evangel xristian-baptistler, jetinshi kún xristian adventistleri, koreys protestant, tolıq injilshi, «Golos Bojiy» shirkewleri dizimnen ótken.

Olar elimizde qabıl etilgen Hújdan erkinligi hám diniy shólkemler haqqındaǵı nızam talaplarına boysınıwı shárt ekenligi de belgilep qoyılǵan.



*Rim Papası
Fransisk II*



*Katolik shirkewi,
Smolenskiy*



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Xristianlıq shirkewiniń pravoslavlıq hám katoliklikke ajralıwınıń sebebi nede?
2. Xristianlıqtaǵı bóliniw sebeplerin tariyxıy jaqtan dálilleń.
3. Pravoslavlıq tariyxı hám táliyatınıń ózine tán tárepleri haqqında ilimiy jumıs tayarlań.
4. Katoliklik hám pravoslavlıq táliyatlarındaqı jalpı hám ortaқ tárepleri haqqında salıstırmalı kórgizbeli slayd tayarlań (MS Power Point).
5. Ózbekistandaǵı xristian diniy shólkemleri hám olardıń jámiyet turmısındaǵı ornın úyreniń.

13-§

ORAYLIQ AZIYADA ISLAM



AKTIVLESTIRIW USHIN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Islam dini payda bolıwı haqqında nelerdi bilesiz?
2. Islam dini dáslep qaysı ayaqlarda tarqalğan?
3. Onıń dúnya júzi dinine aylanıwdağı tariyxıy shárt-sharayatlardı anıqlañ.
4. Islam dininde dáslepki bóliniw qashan júz bergen, onıń tariyxıy sebebi nede edi?
5. Arabstan tariyxında qaysı dáwir «Jahliyat (islam dini kirip kelmesten aldın) dáwiri» dep atalğan?



*Tashkenttegi
Usman Mushaffiy-
dih beti*

ISLAM DININIŇ ORTA AZIYAĞA KIRIP KELIWI

Payğambar Muhammad (s.a.w.) óliminen keyin onıń eń jaqın dawamshıları Abu Bakir (632 — 634), Omar ibn Xattab (634 — 644), Usman ibn Affon (644 — 656) hám Ali ibn Abu Talib (656 — 661) (r.a) lar musulmanlar jámáátine bassılıq etti. Bul dáwir islam tariyxında «Xulofoi-roshidin» (Tuwrı joldağı orınbasarlar) dáwiri dep ataladı.

Omar ibn Affon (r.a.) dáwirine kelip musulmanlar házirgi Túrkménstan ayaqlarına kirdi. Áste-aqırın arab-musulman áskerleri Xorasan hám Mawarawnnaxr ayaqların iyelep, islam dinin tarqata basladı. Biraq arablar iyelegen jerlerdiń xalqı birden musulmanlarğa

Islam táliyimatı boyınsha, Muhammad payğambar atı zikr etilgende oğan húrmet retinde «sallallahu alayhi wassalam» (qısqasha: s.a.w.: «oğan Allahtıń raxmet hám salamı bolsın») yaki «alayh-salam» (qısqasha: s.a.: «oğan salam bolsın») sózlerin aytıw lazım esaplanganı ushın islam tariyxına tiyisli ádebiyatlarda s.a.w. yaki a.s. qısqartıwı qollanıladı.



aylanıp qalmadı. Oraylıq Aziyada IX ásir ortalarına kelip, yaǵnıy Mawarawnnaxr irtkisinen bir yarım ásir ótkennen soń, islam jergilikli xalıqtıń tiykarǵı diniy isenimine aylandı.

Oraylıq Aziyaǵa islam dini kirip keliwi menen sociallıq-ruwxıy taraw rawajlana basladı. Úlkede ekonomikalıq ilgerilew júz berdi, dúnyalıq hám diniy pánler tez pát penen rawajlandı.

Ózbekistan aymaǵında islam dininiń sunniylik baǵdarı, tiykarınan, Hanafiy (Imam Azam) mazhabı qarar taptı.

ÓZBEKISTANDA ISLAM DEREKLERINIŃ ÚYRENILIWİ

Islam dininiń tiykarǵı derekleriniń biri bolǵan **Qurani karim** ǵárezsizliktiń dáslepki jıllarınan baslap ózbek alımları hám din ulamaları tárepinen úyrenile basladı. Islam dininiń usı muqáddes deregi ózbek tiline awdarılıp, túsindirilip hám basıp shıǵarıldı.

Alawiddin Mansur tárepinen Qurani karimniń dáslepki tolıq túrde zamanagóy ózbek tilindegi awdarması basıp shıǵarıldı. Bul awdarma 1990 — 1992-jılları «Sharq yulduzi» jurnalında shıǵarılǵan bolsa, 1992-jılı óz aldına kitap qálpinde kóp nusqada basıp shıǵarıldı. Bul túsindirme awdarma Qırǵızstanda 2004-jılı jáne qayta basıp shıǵarıldı.

Shayx Muhammad Sadiq Muhammad Yusup (1952 — 2015) tárepinen jazılǵan «Tafsiri Hilol» atlı túsindirme 1991-jıldan baslap aldınǵı 27, 28, 29, 30-paraları basıp shıǵarıldı. Usı túsindirme sózlik zamanagóy ózbek tilindegi keń túsindirme hám sholıwlarǵa bay shıǵarmalardan biri ekenligin aytıw kerek. Bul túsindirme 2005-jılı altı tomda tolıq basıp shıǵarıldı, soń onıń dúzetilgen hám tolıqtırılǵan basılımı 2011 — 2016-jılları altı márte



TARIYXQA NÁZER

Ábu Bákir Sıddıq (632 — 634) dáwirinde Quran eń dáslep betlerge jámlendi. Xalifa Usman ibn Affon (642 — 654) dáwirinde Quran ekinshi márte jámlenip, kitap halatına keltirildi. Bul wazıypa Ábu Bákir Sıddıq dáwirinen tájiriyebege iye bolǵan sahaba — Zayd ibn So-bit tárepinen ámelge asırıldı. Tıp nusqadan birneshe nusqa kóshirildi hám hárbir aymaqqá birewden jiberdi.



*Kaabaniñ äyyemgi
hám hâzirgi
kórinisi.*



Hâdis — Islam dininiñ Qurani karimnen keyingi orında turıwshı muqâddes deregi.



DÓRETIWŞILIK JUMÍS

Bul tekstti oqır. Teksttegi óz nápsiniñ qulı» degen qatardı qalay túsindiñiz? Nápsiniñ qulı bolıwdan qalay saqlanıw múmkin dep oylaysız?

«Kimde kim óz nápsiniñ qulı bolıwdan saqlana alsa boldı, solar qutqarıwshı zatlar».

Hashr súresi, 9-ayat.

bolıp basıp shıǵarıldı. «Tafsiri Irfon» nıń basqa túsindirmelerden ajıralıp turatuǵın ózgesheligi sonda, onda ayatlar mánisi zamanlaslarımız ushın túsiniikli, ápiwayı hám erkin bolıwına háreket etilgen.

Hádisi sháriflerdi Ózbekistanda úyreniw XX ásirniń ortalarına barıp taqaladı. 1968-jılı basıp shıǵarıla baslaǵan «Sovet Shıǵısı musulmanları» jurnalı betlerinde muhaddis (hádis ilimi menen shuǵıllanıwshı) ler hám hádisler haqqındaǵı ayırım maqalalar beriletuǵın edi. Ğárezsizlik dáwirinde bul jurnal «Mawarawnnaxr musulmanları» hám keyinirek «Hidayat» atı menen basıp shıǵarıla basladı. Jurnal házirgi künde de óz betlerinde hádis hám muhaddislerge tiyisli maqalalardı turaqlı túrde berip barmaqta.

Ğárezsizlik dáwirinde hádis boyınsha basıp shıǵarılaǵan dáslepki kitaplardan biri Shamsiddin Babaxanov, shayx Abdulaziz Mansur usaǵan alımlar tárepinen ádep-ikramlılıq, kúndelikli turmıs máselelerine tiyisli hádislerdi óz ishine alǵan «Mıń bir hádis» kitabı. Keyinirek akademik Nematulla Ibrohimov hám shayır Mırza Kenjabek redaktorlawında Imam Buxariydiń «al-Jome as-sahih», «al-Adab al-mufrad» kitapları awdarılıp xalgımızǵa jetkerildi.

Sońǵı jılları ámelge asırılǵan jumıslar qatarında Tashkent islam universiteti qasındaǵı Islamtanıw ilimiy-izertlew orayı tárepinen samarqandlı belgili Imam Dorimiydiń «Sunnani Dorimiy» hádis toplamaı saylandıları hám de Shayx Muhammad Sadıq Muhammad Yusip tárepinen «Oltin silsila» tiykarında Imam Buxariydiń «Sahih al-Buxariy» shıǵarmasınıń ózbek tiline awdarılıp, basıp shıǵarılıwın atap ótiw kerek.



Sahih Buxoriy



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Islam dini tariyxı haqqında aytıp beriń.
2. Quranı karim hám Hádisi sharip degende neni túsindińiz?
3. Islam dini Mawarawnnaxrǵa qashan kirip keldi?
4. Islam dininiń dúnya júzine jayılıw kartasın sızıń.
5. Islam mádeniyat orayı degende neni túsinesiz?
6. Ne ushın IX ásir hádis ilimi tariyxında altın dáwir esaplanadı?

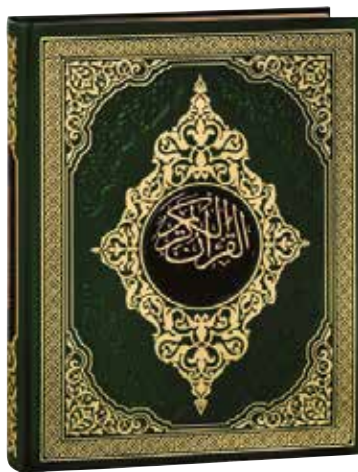
14-§

ISLAMDAĞÍ MAZHABLAR HÁM DOGMATIZMLIK MAĞLÍWMATLAR



AKTIVLESTIRIW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Islam dininiń payda bolıwı haqqında nelerdi bilesiz?
2. Islam dini dáslep qaysı aymaqlarda tarqalǵan?
3. Islamnıń dúnya júzi dinine aylanıwındaǵı tariyxıy shárt-shárayatlardı anıqlań.
4. Islam dinindegi dáslepki bóliniw qashan júz bergen, onıń tariyxıy sebepleri nede edi?
5. Arabstan tariyxında qaysı dáwir «Zulımlıq (islam dini kirip kelmesten burın) dáwiri» dep atalǵan?



Qurani karim

ISLAM DINI TÁLIYMATÍ HÁM BAYRAMLARÍ

Islam dini táliymatı boyınsha, Quday barlıq janlı hám jansız zatlardıń, pútkil álemnıń jaratıwshısı esaplanadı. Ol hesh kimgе uqsamaydı hám hesh nárseni onıń menen teńlestiriw múmkin emes. İnsanlar Quday jaratqan janzatlardıń eń ullısı esaplanadı. Adamzattı tuwrı jolǵa baslaw ushın óz elshileri — payǵambarlardı jiberip turǵan. Dereklerde payǵambarlardıń sanı 124 mın bolǵanı aytıp ótıledi.

Muhammad payǵambar (s.a.v) aldınǵı payǵambarlardıń isin dawam ettirgen, sap isenimdi tiklegen, qıyamet aldınan jiberilgen aqırǵı payǵambar (Xotam al-anbiya) — nabiy hám rasul dep tán alınadı.

Islam dininiń tiykarǵı bayramları bul hijriy kúnde belgilenetuǵın Ramazan hayıtı hám onnan 70 kún ótkennen keyin belgilenetuǵın Qurban hayıtları. Eki hayıt ta Ózbekistanda rásmiy bayram dep



Tashkentli ullı alım Muhammad ibn Ali ibn Isayıl Qaf-
fol Shoshiy (291 — 365 h.j) fih, hádis, sózlik hám ádebiyat
boyınsha óz dáwiriniń ataqlı alımlarınan edi. Qábirleri Tash-
kenttegi Hastimam (Házirati Imam) aymağında jaylasqan.

járiyalanğan. Bul kúnleri ótkenlerdi eslew, qáriyalar,
ağayın-tuwısqanlardı ziyaratlaw, balalarga hayıtlıq
sawğalar, mazalı tağamlar beriw úrp-ádet esaplanadı.
Hayıt bayramı insanlar arasında mehir-muhabbat,
miriwbetlik sezimleriniń qáliplesiwine járdem beredi.
Mısalı, Ramazan ayındağı pıtır sadaqası yaki Qur-
ban hayıtında qoy yaki qaramal soyıp, mıtájlerge
tarqatılıwında Islam dininiń insanıylıq belgisi kórinedi.
Bul kúni musulmanlar shıraylı kiyimlerdi kiyip,
xosh iyisli átirlerdi sewip meshitke baradı hám hayıt
namazların oqıydı.



*Tashkenttegi
«Minor» meshiti*

ISLAMDAĞI MAZHABLAR (MEKTEPLER)

VII ásirdeń ekinshi yarımında islamda dáslepki
bóliniwler baslandı. Xalifa Ali dáwirine kelip túrli
gárezli kúshler tásirinde bul process kúsheydi. Ná-
tiyjede **shet elli**, **shialı** hám **sunniylik** dep atalıwshı
bağdarlar júzege keldi.

Búgingi kúnde musulmanlardıń kópshiligi sunniy-
lik bağdarında. VIII — IX ásirlerge kelip, sunniylik
sheńberinde huqıqıy mektepler (mazhablar) — hana-
fiylik, malikiylik, shafiylik hám hanbaliylik hám eki
dogmatizmlik táliymat — asliariylik hám maturidiylik
júzege kelgen.

Mazhablar shariyat bilimdanı (faqih) tárepinen
Quran hám súnnet tiykarında islep shıǵılğan jol.
Mazhablar óz tiykarın salıwshılar atı menen atalğan.
Mısalı, Ábu Hanifa tiykar salğan mazhab — hanafi-
ylik, Molik ibn Anas tiykar salğan mazhab — malikiy-

*«Men shayxtı
taptım hám
olardan hádis
jazıp aldım.
Bul bes shayx-
tan bilimliregin,
taqwadarlawın,
alımráğın tappa-
dım. Olardıń eń
birinshisi Ábu
Hanifa».*

*Yazid
ibn Horun*





Bügingi künde dünyada shama menen 1,7 milliard musulman xalqınıń 92,5 procentin sunniyeler qurap, olar mazhablar boyınsha tómendegi túrde bólinedi: hanafiyler — 49%, shofiylik 25%, malikiyeler 17% hanbaliyeler — 1,5%.

lik dep atalgan. Bul mazhablar tiykarǵı máselelerde birin-biri biykarlamaydı.

Hanafiylik (mektebi) mazhabı tiykarın salıwshı Ábu Hanifa atı menen belgili Nuǵman ibn Sobit Kufiy (699 — 767) esaplanadı.

Usı mazhab óz mánisi, táliymatı hám qollaǵan usılı menen jámiyette júz berip turatuǵın hárqanday sorawǵa juwap taba aladı. Bul sonnan kelip shıǵadı, hanafiy mazhabı jańa júzege kelgen diniy máseleniń sheshimi. Quran hám hádiste bar bolmasa, salıstırmalı hám onıń eń áhmiyetli túri bolǵan istehsonga súyenip is alıp baradı. Ábiw Hanifa awır jaǵdaylarda adamlar ushın qolay sharayat jaratıp berip, qıyınshılıqların ańsat etiwge urınǵan. Ábi Hanifa erkinlik principleriniń qáwenderi edi, sawda-satıq hám basqa tarawlarda insan huqıqı hám erkinliklerin qorgap keldi.

Mısalı turmıs qurıwda er hám hayal adamǵa teń huqıq berilip, esli hám erjetken qız hám hayallardı heshkim olardıń razılıǵısız nekesine alıwǵa májbúrley almaydı, neke shártnaması qızdıń baǵıwshısı (áke, ata, aǵayın, ajaǵa, ini) bolmasa da onıń óz sózi menen qurıladı.

Bügingi künde Oraylıq Aziya musulmanlarınıń kópshiligi hanafiylik mazhabına ámel etedi. Usı waqıtları bul mektep Hindstan, Pakstan, Awǵanstan, Irak, Siriya, Turkiya hám bir qatar Afrika ellerinde keń tarqalgan.

Malikiylik mazhabı tiykarın salıwshı, imam Ábiw Abdullah Malik ibn Anas ibn Malik ibn Omar Asbahiy 711-jılı tuwılǵan. Bul mazhabqa birinshi derek Qurani karim, ekinshi derek Sunnati nabaviya esaplanadı. Malikiylik mazhabında shariy máselelerde madina turmısı hám ádetleri kópshilik jaǵdaylarda ústem turǵan.

Malikiylik Marakash, Aljir, Tunis, Bangladesh usaǵan ellerde tiykarǵı mazhab esaplanadı.

Shafiylik mazhabı tiykarın salıwshı Ábiw Abdullah Muhammad ibn Idris Shafiy Qurayshiy Hoshimiy Muttalibiy (767—804) Palastinanıń Gazo qalasında tuwılıp, 804-jılı Mısırda qaytıw bolǵan.

Shafiylik mazhabı fiqhiy húkim shıǵarıwda Quran, súnnet, ijmoiy hám qiyosqa súyenedi. Olar hanafiyler hám malikiyelerde bar bolǵan istehsondı tán almaydı.

Shafiylik, tiykarınan, Indoneziya, Malayziya, Mısır, Sudan, Kenya, Mali, Liviya usaǵan ellerde tarqalǵan.

Hanbaliylik mazhabı tiykarın salıwshı imam Ábiw Abdullah Ahmad ibn Muhammad ibn Hanbal (780—855) Baǵdad qalasında jasaǵan.

Hanbaliylik mazhabında Quran hám súnnet tiykarǵı derek esaplanadı. Ijmo hám sahabalardıń gáp-leri keyingi orınlarda turadı. Qiyostı basqa ilaj qalmaǵanda ǵana qollanıwǵa ruqsat beriledi. Bul mazhab dawamshıları boyınsha eń kem sanlı esaplanıp, tiykarınan, Saudiya Arabstanı, Yaman, BAÁ, Kuveyt, Katar elleri xalqı arasında tarqalǵan.

Sunniyliktegi tórt mazhab bir-biri menen teń esaplanadı. Mazhablar dástúriy diniy huqıq átirapınan shıqqan halda, shariyat máselelerinde jeńillew yaki qattıraq húkim shıǵarıwları menen parıqlanadı.



Keyingi dáwirde payda bolǵan «jalǵan salafiylik», «hizbut tahrir» usaǵan baǵdarlardı fiqhiy mazhablarǵa teńlestirip bolmaydı. Sebebi olar shariy máselelerde ózleriniń erkin sheshimlerin bergen sistemaǵa iye emes. Olarǵa diniy-siyasiy háreket hám nızamsız siyasiy partiyalar sıpatında qaraw múmkin.



Istehson (ar. Jaqsı dep bilw) — islam huqıqında eki máseleden jeńillew táre-piti tańlawǵa ayıladı.

2017-jıl iyun ayında Pre-zidentimiz Shavkat Mirziyoev tapsırması menen Imam Maturidiy kompleksinde «Kalam ilimi mektebi»n, moturidiylik tálimatınıń iri wákili Abul Muin Nasafiy ziyaratxanasında bolsa «Aqoid mektebi»n shól-kemlestiriw isleri baslandı.



DOGMATIZMLIK TÁLIYMATLAR

Danishpan baqqaldıń dúkanına uq-saydı: Barın in-demey kórsetedi qoyadı, nadan bolsa láshker naǵarasınıń ózi: Hawazı bálent, ishi bos hám ğárip.

Sadiy Sheraziy.



*Ábiw Mansur
Moturidiy
mavzoleyi*

Islam dinide Allataala, onıń sıpatları, insanlardıń táǵdiri, qıyamet, jánnet hám dozaq, gúná hám sawap usaǵan dogmatizmlik máselelerdi úyreniwshi pán «kalam ilimi» dep ataladı. Biziń eramızdıń VIII — IX ásirlerinde musulmanlar arasında grek filosofiyasınıń tásirengen, Quran ayatları hám hádislerin nadurıs túsingen taypalar payda boldı.

Olar geyde Allanı insańǵa meǵzetip súwretlep, geyde onı tán almastan payǵambarlar, Quranı karim abıroyına ılayıq emes pikirlerdi bildirer edi. Mine usınday sharayatta sunniylik baǵdarı alımları ayırım aǵımlardıń buzǵınshı ideyalarına bir qatar raddiyalar bergen. Nátiyjede, moturidiya hám ashariya táliymatları júzege kelgen. Sunniylik sheńberinde bul eki baǵdar da durıs esaplanadı.

Maturidiya táliymatına Mawarawnaxrlı alım, ullı babamız Ábiw Mansur Moturidiy (870 — 944) tiykar salǵan.

Maturidiy sap diniy dogma sheńberinen shıqpaǵan halda aqıl-parasatlılıqtı qádirleydi hám logikalıq jaqtan tiykarlanǵan bilimniń áhmiyetin ayrıqsha atap ótedi.

Maturidiya boyınsha, insan turmıslıq imtixanlar ushın jaratılǵan. Sonıń menen bir waqıtta oǵan usı sıñawlardan nátiyjeli ótiw hám tuwrı joldı tabıw ushın keń imkaniyatlar da berilgen. İnsan óz is-háreketlerin tańlawda óz ıqtıyarına iye.

Ullı alım óziniń kózqarasları menen hanafiylik táliymatınıń Oraylıq Aziya xalıqları dástúrleri, úrp-ádetleri menen tıǵız baylanıslı ekenligin kórsetip berdi. Eń itibarlısı, islam áleminiń kópshilik aymaq-



Maturidiya táliymatı XI — XII ásirlerde keń túrde rawajlanǵan. Usı dáwirlerde táliymat tek ǵana Mawarawnaxrda, bálkim Xorasan, Irak, Mısr hám Sham úlkelerinde de tarqala baslaǵan.



Kalom ilminiń sultanına húrmat-izzet, belgisi sıpatında Ózbekistanda 2000-jılı Imam Moturidiydiń tuwılǵanınıń 1130-jıllıǵı keń belgilendi, Ol insan máńgi uyqıǵa ketken Chokardiza qábiristanındaǵı mavzoley qayta tiklendi.

larında, Siriya, Irak, Turkiya, Pakistan, Hindstan, Arqa Afrika usaǵan ellerinde maturidiylik táliymatı házir de joqarı hám orta hám diniy oqıw orınlarında erkin pán sıpatında oqıtılıp kelinedi.

Ashariya táliymatı. Usı táliymatqa basralı Ábul Hasan Ashariy (873 — 936) tiykar salǵan, imam Ashariy ómiriniń yarımın adasqan aǵımlarǵa qarsı gúresiwge baǵıshlaǵan.

Ashariy Muhammad ibn Jarir Tabariy, Ibrahim ibn Ahmad Marvaziy, Muhammad ibn Dawit Isbahoniy, Abdullah ibn Ahmad ibn Hanbal, Ábiw Mansur Moturidiy usaǵan alımlar menen bir dáwirde jasaǵan.

Ashariya táliymatı da sunniylik dogmatizmine muwapıq táliymat esaplanadı. Bul táliymat ta tiykarınan motaziliya, qadariya, jabariya usaǵan adasqan toparlardıń dogmatizmlik ideyalarına qarsı turǵan. Ashariya táliymatı tiykarınan Irakta, sońǵı saljukiyeler húkimranlıǵı dáwirinde Xorasanda rawajlangan.



Áyyemgi Baǵdat. Abul Hasan Ashariy pútkil ómirin usı qalada ótkergen.



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Sunniylik neshe fiqhiy mazhabtan ibarat?
2. Kalam ilimi neni úyrenedi?
3. Mazhablardıń jańa payda bolǵan toparlardan ayırmashılıǵı nede?
4. Sunniyliktegi tórt mazhabtıń tarqalıw ayaqların kartada kórsetip beriń.

15-§ SUFIZM HÁM TARIQATLAR



AKTIVLESTIRIW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Sufizm túsiniği haqqında nelerdi bilesiz?
2. Tashkent wálayatındağı «Zángi ata», Buxaradağı «Hazrat Naqshband» ziyaratxanaları kimlerdiń húrmetine qurılǵanlıǵın bilesiz be?
3. Ádep-ikramlılıq tárbiyası degende neni túsinesiz?



Sufizm — islam ádep-ikramlılıǵı menen bezeniw ushın kerekli bolǵan ilimlerdi úyretetuǵın taraw esaplanadı. **Swfiy** bolsa sufizmlik penen shuǵıllanıwshı adamǵa qaray qollanılatuǵın atama. Uısı mániste jáne «solik» sózi de qollanıladı.

Sufizmlik tariqatları. Kóbinese sufizm yaki tariqat degende mashaqatlı ómir jolı, tárki dúnya etiw, zamanagóy pán jetiskenliklerinen waz keshiw, miynet etpesten tek ǵana ibadat penen shuǵıllanıw, ózin-ózi qıynaw kóz aldımızǵa keledi. Tiykarında da solay ma?

Tiykarınan alganda, sufizmniń shın mánisi nápsini páklew, ádep-ikramlılıqtı shıraylandırıw, mánáwiý kamalatqa erisiwden ibarat. Bul maqsetlerge erisiw ushın alımlar tárepinen arnawlı mektepler — tariqatlar dúzilgen.

Tariqat arab tilindegi sóz bolıp, «jol» mánisin ańlatadı. Sufizmlikte bolsa bul belgili jol baslawshı (murshid, pir) tárepinen Quran hám hádisler, sahabalardıń jol-jorıqlarınıń tiykarında islep shıǵılǵan ruwxıy pákleniw jolı, metodı jıyındısı esaplanadı. Búgingi künde tariqatlar sanı kóp bolıp, olardıń eń irileri Yassawiya, Kubrawiya hám Naqshbandiya. Itibarlıǵı olardıń barlıǵı ana jurtımızda júzege kelgen.



Sufizm hám oǵan sáykes bolǵan swfiy, mutasavvif atamalarınń kelip shıǵıwı arab tilinen «jún, yung» mánisin bildiriwshı sufizm sózinen alınǵan.



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

Sufizmlikte berilgen táriyplewdi oqıń, ondaǵı «jaman ádetler» degende neni túsinesiz? Ne ushın bunday jaman ádetlerden qutılıw kerek dep oylaysız?

Sufizm — medicina ilimindey dene salamatlıǵına tiyisli maǵlıwmatlardı úyretkenindey, sufizmde qálbtiń, ruwxtıń jaman ádetlerden qutılıw jolların úyretedi.

Mawarawnnaxrda sufizmniń júzege keliwi shayx Ábiw Yaqub Hamadaniy (ólimi. 1140 — 41j.) atı menen baylanıslı bolsa da, XII ásirde Oraylıq Aziyada payda bolǵan dáslepki sufizm tariqatıń tiykarın salıwshı Xoja Ahmed Yassawiy bolıp tabıladı.

Yassawiya. Xoja Ahmed Yassawiy búgingi Qazaqstannıń qublasındaǵı Shımkent wálayatı Sayram awılında dúnyaǵa kelgen. Ayırım dereklerge qaraǵanda, ol Yassida (házirgi Túrktan) tuwılǵan.

Ahmed Yassawiy óziniń «Devoni Hikmat» miyentinde mánawiy pákleniw, ádep-ikramlılıq, hadallıq, keńpeyillik ideyaların poeziya usılında bayan etken. Yassawiylikniń ózine tán tárepi áshkara usılda zikir hám duwalar oqıw, dúnya lázzetlerinen az ǵana waz keshiwde sáwlelengen. Yassawiylikke tán ózgeshelikler keyinirek júzege kelgen kóplegen tariqatlarda sáwlelengen.

Kubrawiya — Yassawiylik penen bir ásirde júzege kelgen tariqatlardan biri. Bul tariqatıń tiykarın salıwshı — Shayx Najmiddin Kubra Xivaqiy (1145 — 1221). Ol Xorezmdegi Xivaq qalasında dúnyaǵa kelgen. Shayx Najmiddin Kubra Kubrawiya yaki «zahabiya» dep atalıwshı tariqatqa tiykar salǵan. Bul tariqatshılar arasında «qupıya» zikir etiw keń qollanılgan. Onıń eń belgili shıǵarması «Usuli ashara» bolıp, ol barlıq tariqatlarǵa óz tásirin kórsetken. Najmiddin Kubraniń



*Xoja Ahmed
Yassawiy
mavzoleyi*



Yassawiya tariqatta Allanı tanıw (marifattullah), ulıwma mártlik, rasgóylik, ózin Allarǵa tapsırıw (tavakkul) hám tereń oy-pikir áhmiyetli orın tutadı.



1221-jıldın iyulinde Shıńǵısxannıń láchkerbasılarının biri Xulaguxanǵa qarsı 76 jaslı Shayx Najmiddin Kubra xalıq arasınan láchker toplaydı hám Úrgenish qorǵanın «Ya Watan, ya shara-
patlı ólim» dep baqırǵanınsha birneshe kún dushpannan saqlap turadı. Bul sawash waqtında shayx Najmiddin Kubra mongol basqınshıları tárepinen jawızlarsha óltiriledi.



*Shayx Najmiddin
Kubra mavzoleyi*

miynetleri Iran, Kishi Aziya hám Hindstandaǵı tariqat ortalıqlarına kúshli tásir etken. Kubrawiya táliymatı mongollar basqınshılıǵına shıdam bergen táliymatlardan biri. Bul táliymat mongol qáwimleri hám húkimdarlardıń islam dini táliymatların qabil etiwde úlken tásir kórsetken.

Naqshbandiylik XIV ásirde Oraylıq Aziyada payda bolǵan sufizmlik tariqat.

Bahawiddin Naqshband (1318 — 1389) — islam áleminiń eń belgili áwliyeleriniń biri, Buxara wálayatında tuwılǵan. Bahawiddin Naqshbandtıń tiykarǵı atı — Muhammed. Ákesiniń atı da Muhammed bolǵan. Jaslıǵında atası menen birge parshaǵa naǵıs salıw óneri menen shuǵıllanǵanı ushın Naqshband laqabı menen belgili bolǵan. «Bahawiddin» sózi «Dinniń nurı» degen mánisti ańlatadı.

Naqshbandiylik táliymatı tiykarında «Qálbiń Allada bolsın da, qolıń jumıs penen bánt bola bersin», — degen uran jatadı. Bahawiddin Naqshband sufizmlikte burınları ámelde bolǵan qattı talaplardı bir qatar jumsarttı hám kúndelikli turmısqa sáykeslestirdi.



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

Bul hikmetti mánáwiyy hám materiallıq ómir túsiniǵi menen baylanıstırıń:

«Qálbiń Allada bolsın da, qolıń jumıs penen bánt bola bersin».



Bahawiddin Naqshband óliminen bir ásir waqıt ótkennen keyin Abduxaxman Jamiy (1414 — 1492) birinshi márte bul tariqatı **«naqshbandiya»** dep atay basladı.

*Bahawiddin
Naqshband
mavzoleyi*

Naqshbandiyada sırtqı kórinis hám botin «ishki álem» óz ara ajratıldı. Bul, sufiylikti xalıq arasında áshkar etpew, basqalardan ajralıp turmaw, qarangılıqqa sheginbew, miynet etip kún kóriwden waz keshpew, shańaraq bala-shağa bağıw juwapkershiligin moynına alıw, basqalar (qul hám shorılar) miynetinen paydalanbaw usağan jaqsı tártip-qaqıydalarğa boysınıwdı talap etiledi.

Naqshbandiya tariqatınıń tiykarǵı tárbiya usılı sáwbetlesiw. Naqshbandiya sáwbetiniń paydası kóp, sáwbetlesiw arqalı insan kewline kirip barıw múmkin, dep esaplağan. Bul táliymat tómendegi tórt princip tiykarında qurılǵan: 1) shariyat penen minez-qulqtı páklew; 2) tariqat penen qálbti páklew; 3) haqıyqat penen Allağa jetisiw; 4) aǵartıwshılıq penen Allağa erisiw.

Ózbekistan ǵárezsizlikke eriskenen soń sufizm ilimi iyeleriniń atları máńgilestirilip, húrmet kórsetildi.

Házirgi waqıtta dúnyanıń kóp ellerinde, Amerika Qurama Shtatlarınan Avstraliya arxipelagine shekem bolǵan aymaqta Bahawiddin Naqshband hám-naqshbandiya tariqatı áhmiyetli hám joqarı dárejege iye. Sebebi Bahawiddin Naqshband, dáslep, islam



dini sháriyatı ólshemlerin bekkem uslağan hám olardıń buzılıwına jol qoymağan. Ekinshiden, ol shın insanıy ideyalar hám pazıyletlerdi alğa súrgen, jámiyettiń túrli wákilleri ortasında saqıylıq — mártlik baylanısları payda bolıwına túrtki bolğan.

Gárezsizlik jıllarında diniy qádiriyatlardı qayta tiklew barısında meshitler, medreseler hám basqa diniy shólkemler menen bir qatarda tariqat wákilleriniń jumıslarına da ayrıqsha itibar qaratıldı. Atap aytqanda, 2002-jılı Abdulxalıq Gijdiwanıydıń 900 jıllıǵı belgilengen bolsa, 2018-jılı ilimpazdıń 915 jıllıǵı belgileniwi rejelestirilgen. Mine usınday, 1993-jılı Bahawaddin Naqshbandtıń 675 jıllıǵı keń kólemde belgilengen bolsa, 2018-jılı 690 jıllıq yubileyi belgilenedi. Búgingi kúnde Buxaradaǵı Bahawiddin Naqshband ziyaratxanasında «Naqshband orayı» jaylasqan bolıp, oray tárepinen «Naqshband» aylıq jurnalı basıp shıǵarıлмақта.



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Sufizm hám tariqat sózleriniń mazmunın aytıp beriń.
2. Qaysı ilimpazdıń keliwi Mawarawnnaxrda sufizmniń rawajlanıwına túrtki boldı?
3. Yassawiylik tariqatı haqqında aytıp beriń.
4. Kubraviylik táliymatınıń ózine tán tárepleri nelerden ibarat?
5. Naqshbandiylik tariqatınıń tiykarǵı uranı mazmunın túsindirip beriń.
6. Berilgen tekstti dıqqat penen oqıń. Naqshbandiya tariqatınıń tiykarǵı tárbiya usılı — sawbetlesiw usılı menen baylanıstırıń. Sawbetlesiw mádeniyatına tiykarlanıp pikir bildiriń. Siz pikir bildirgenińizde qanday qaǵıydalarǵa ámel etesiz?

... tilińdi jaqsı óner menen úyret hám müláym sózden basqa nárseni ádet etpe. Tilge hárqanday sózdi úyretseń, sonı aytar, sózdi óz ornında qollan, sóz eger jaqsı bolsa, biraq orınsız qollanılsa, ol qansha jaqsı sóz bolsa da jaman, jaǵımsız esitiler. Sonıń ushın biykarǵa sóylew paydasızdur. Bunday paydasız sóz zıyan keltirer hám hárqanday sóz onnan óner iyisi kelmese, bunday sózdi aytpaw kerek.

Kaykovus «Qabusnama»

16-§

ÓZBEKISTANDA DINIY KEŃPEYILLIK HÁM JÁMIYETLIK TURAQLILÍQ



AKTIVLESTIRIW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Berilgen súwretlerde xalqımızǵa tán qanday qádiriyatlar sáwlelengen?
2. KeŃpeyillik degende neni túsinesiz?
3. Elimiz tariyxınan keŃpeyillik principine tiyisli maǵlıwmatlardı keltiriń.
4. Ekinshi dúnya júzlik urısı jıllarında ózbek xalqınıń keŃpeyillik qádiriyatı qalayınsha belgili boldı?

Búgin Ózbekistan diniy keŃpeyillik, milletler ara tatıwlıq barısında pútkil dúnyaǵa úlgi bolmaqta. Ózbekistan xalqı usınday uzaq hám quralmalı tariyxıy procesler nátiyjesinde júzege kelgen. Awır sınowlardı basınan keshirgen, túrli isenim wákilleri qıyınshılıqlarǵa dus kelse bir-birin qollap-quwatlap, óz ara járdem qolın sozǵan. Úlkemiz tariyxı túrli din wákilleri arasında diniy tiykardaǵı kelispewshilikler shıqpaǵanlıǵı menen ajıralıp turadı.

«... *din uliw-
ma insanıy
ádep-ikramlılıq
normaların
ózine siñdirip
alğan, olardı
janlandırğan,
hámme ushın
májbúriy mi-
nez-qulq
qağıydalarına
aylandırğan.
Mádeniyatqa
úlken tásir kór-
setken*».



**Islam
Karimov**

Bunnan derlik 1,5 mırn jil aldın házirgi Oraylıq Aziyanı óz ishine alğan Batıs túrk qaganlıǵı dáwirinde (522 — 576) úlkede belgili bolğan barlıq din wákillerine óz diniy isenimlerin ámelge asırıw ushın keń jol ashıp bergen.

VIII ásir basında Mawarawnnaxrǵa islam dini kirip keldi. Bunda jańa diniy isenimler hám jergilikli úrp-ádet, dástúrler birllesip, basqa musulman ellerinen pariqlı ráwishte ózine tán kórinisti aldı. Keyinirek sol úlke ulamaları tárepinen keń túrde rawajlandırılğan hanafiylik mazhabı bul úrp-ádetlerdi diniy derek sıpatında qabıl etti.

Nátijede diniy-sociallıq máselelerdi sheshiwde «úrp» Quran hám hádisten keyingi fiqh (din haqqındaǵı ilim) iy dereklerden biri bolıp qaldı.

Islam áleminde kim musulman, kim musulman emes, degen tartısıwlar hawij alğan bir dáwirde Oraylıq Aziya ulamaları islam dinin qabıl etip, ózin musulman sanağan adamdı kápirlikte ayıplaw múmkin emes, degen qağıydanı islam dininiń usı úlkede keń tarqalğan mazhabı hanafiyliktiń bas dogmatizmlik principleri áne usınday keńpeyillikke tiykarlangan. Imamı Azam Abu Hanifa (699 — 767) tárepinen baslanğan bunday ilimiy-dogmalıq principleri elimiz ilimpazlarınan Imam Maturidiy (870 — 944), Abul Muin Nasafiy (1046-1114) usağan ilimpazlar tárepinen dawam ettirildi. Olar qaldırğan bay ilimiy



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

Ieromanax Xaritonniń gápin oqın hám tómendegi sorawlarǵa juwap berin.

1. Waqıya qaysı dáwirge tiyisli dep oylaysız?
2. Xalqımızǵa tán keńpeyillik qádiriyatların túsindirin.

«*Jergilikli xalıq biyshara kóshpeli (rus diyqan) lerge kewil bildiriw menen mehribanlıq etpekte, bolmasa olardıń kópshiligi asharshılıq hám mütájlikten ólip ketken bolar edi*».

«Aramızda dosıq baylanısları hámme tarawlarda kórinbekte: hárbir pravoslavtıń musılman dosları bolǵanıday, ruwxanıylar hám imamlar arasında da doslıq baylanısları júdá joqarı. Dos-musılmanlarǵa isbilermenlik tarawı yaqı konstituciya boyınsha járdem menen múrâjáát etilse, álbette soralǵan zattı alamız. Bizde qarama-qarsılıqlar bilay tursın, túsinbewshilikler de joq».

Mitropolit Vladimir



miyras ásirler boyı musılman eller medreselerinde diniy keńpeyillikke tiykarlangan qollanbalar sıpatında oqıtılıp kelindi hám házirgi kúnde de oqıtılmaqta.

XIII — XIV ásirlerde mongollarǵa qarsı azatlıq gúresi processinde usı aymaq xalqın birlestiriwshi kúsh sıpatında Yassawiya, Kubrawiya, naqshbandiya usaǵan sufiylik tariqatları qalıplesti. Oraylıq Aziya sufizm wákilleri watan súyiwshilik, xalıqshılıq, tınıshlıq, turaqlılıqtı bekkemlewege xızmet etken islam dininiń aldınǵı wákilleri sıpatında abıroy-itibarǵa eristi.

Ullı Sahıpqıran Amir Temur isenim hám mánawiyattıń úlken áhmiyetin tolıq basqarǵan edi. Sharafudin Ali Yazdiy haqlı rawishte Amir Temurdı diniy isenimi kámil insan sıpatında táriyiplegen. Eń áhmiyetlisi, Sahıpqıran Oraylıq Aziyada keń tarqalǵan islamdaǵı birlesiwı hám ajıralmaw tárepdarı bolǵan baǵdar «ahli sunna va jamoa»ǵa báháma sadıq, diniy dogmatizmlikke qattı qarsı bolǵan. Amir Temur islam dinin fanatizmnen awlaq túsingen. Onıń isenimi basqa dinlerdi biykarlaw esabına bolmaǵan. Sol sebepli de ol tek ǵana óz ásirinde emes, bálki keyingi dáwirler ushın da úlgi boldı.

Búgingi kúnde elimizde babalarımızdıń ullı hám joqarı miyneti hám de miyrastı ózinde jámlegen diniy qádiriyaqlar rawajlanbaqta. Elimizde xızmet kórsetip

«Diniy keńpeyillik hám nızam üstinligi — bul kóp milletli mámleket qurılısı lazım bolǵan fundamenttiń bir bólimi».

**Ózbekistan
Bibliya jámiyeti
atqarıwshı
direktori
S.Mitin**



*Samarqanddagi
Avliyo Aleksiý
Moskovskiy sobori*



atirgan túrli diniy isenim wákilleri de mámleketimizdiñ bul siyasatın durıs túsinip, qollap-quwatlamaqta.

Ózbekistanda din mámlekettin ajıratılğan bolsa da, hújdan erkinligin támiyinlew boyınsha mámleketimiz tárepinen tártipli hám sistemalı ráwishte bir qatar isler ámelge asırılmaqta. Mısalı, 2000-jılı — Ózbekistan Respublikası Prezidentiniñ Pármanı boyınsha Tashkent hám Orta Aziya Arxiepskopı Vladimir diniy keñpeyillikti bekkemlew boyınsha islegen miynetleri ushın «Doslıq» ordeni menen sıylıqlandı.

Oraylıq Aziyadağı musılman hám basqa din wákilleri ortasındağı qatnasıqlar óz ara húrmet hám keñpeyillikke tiykarlangan. Búgin Respublikamızda 16 konfessiya wákilleri emin-erkin jumıs alıp barmaqta. Quramalı tariyxıy procesler sınawların mártlershe jeñip ótiwi nátiyjesinde qalıplesken diniy keñpeyil-



DÓRETIWŞILIK JUMÍS

Bul tekstti oqıń hám múnásibetińizdi bildiriń.

Adamlardı ayıplamań, sonda siz de ayıplanbaysız, kerı jaǵdayda, olardı qanday ayıplaǵan bolsańız, siz de sonday ayıplanasız. Ózgerlediń ayıbın qaysı qarısta ólsheseńız, siziki de sol ólshemde ólshenedi.

lik ortaliğı elimizde tınıshlıq, rawajlanıw hám abadanlıqqa xızmet etpekte. Sebebi bul jaǵdaydan barlıq din wákileri máp kóredi. Mine usı ullı maqset jolında barlıq konfessiýalar elimizde hám shet elde shólkemlesip atırǵan ruwxıy-aǵartıwshılıq ilajlarda respublikamızda diniy keńpeyllik hám sociallıq tu-raqlılıqtı jáne de bekkemlew boyınsha ámelge asırılıp atırǵan reformalardı qollap-quwatlap kelmekte.

Búgingi kúnde Ózbekistanda hárbir diniy konfessiya ózleriniń diniy shólkemlerine iye bolıp, diniy máresimlerin ámelge asırmaqta. Olar óz jumısların Ózbekistannıń «Hújdan erkinligi hám diniy shólkemler haqqında»ǵı Nızamına boysınǵan halda alıp barmaqta.

XX ásir adamzat tariyxına eki dúnya júzilik urısı júz bergen ásir sıpatında jazıldı. Pútkil dúnya júzi XXI ásir tınıshlıq ásiri bolıwı ushın gúrespekte. Bul jolda diniy keńpeyllik, dinler ara pikirlesiw úlken áhmiyetke iye. Dástúriy diniy keńpeyllik úlkesi sıpatında málim hám belgili bolǵan Ózbekistan bul tarawda da óz wazıypasın joqarı atqarmaqta.



Fayaztóbe — Ózbekistanda 2000 jil aldın budda dini rawajlanǵanlıǵın kórsetedi.



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Islamiy emes konfessiýalardıń elimizde keńpeyllik ortalıǵın jaratıw-daǵı ornı qanday?
2. Ózbekistan xalqına tán diniy keńpeyllik tiykarları qanday quramalı process sınavları nátiyjesinde júzege kelgen?
3. Elimizde katoliklik baǵdarı wákilleriniń kirip keliwi qaysı waqıya menen baylanıslı boldı?
4. Islamiy emes konfessiýalardıń elimizde jámiyetlik-ruwxıy ortalıǵın salamatlastırıw procesine qosqan úlesi nelerde óz kórinisin tapqan?

17— 18§

ELİMİZ OYSHÍLLARÍNÍN JÁHÁN ILİM-PÁN RAWAJLANÍWINA QOSQAN ÚLESİ



AKTIVLESTIRIW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Orta ásirdegi ilim-pán rawajlanıwı búgingi kúndegi qaysı pánlerdiń rawajlanıwına tiykar boldı? Bul orında elimiz oyshıllarınń úlesi nelerden ibarat edi?
2. Qanday sharayatta ilim-pán rawajlanadı?
3. Oraylıq Aziyadan shıqqan alımlar qanday pán tarawlarında jumıs islegen?
4. Islam ilimleri degende neni túsinesiz?

AQÍL ZAKAWAT PENEN DÓRETILGEN BAY MÁNAWIYAT

Jańa jámiyet hám mámleket qurıwda jas áwlad oy-órisiniń qáiplesiwinde, millettiń ózligin ańlawda bay ilimiy, mánawiy hám mádeniy miyrasımız, milliy qádiriyatlarımız júdá zárúr áhmiyetke iye.

Mámleketimizdiń qanshelli tez tanılıwı, kúsh-quwatqa tolıwı, dúnya jámiyetshiliginde ózine múnásip orın iyelewi, dáslep, xalqımızdıń ruwxıy dárejesi, maqtanıshı qanshelli joqarı bolıwına baylanıslı.



Dereklerde Ullı oyshıl Abu Ali ibn Sina 17 jasında Nuh ibn Mansur (976 — 997-jıllar) dı emlep atırǵan waqtında «Dorul-ulum» — «Bilimler úyi» atı menen de atalǵan saray kitapxanasınan paydalanǵanı haqqında xabar beredi.

Ásirler dawamında aqıl zakawat penen dórelgen bay mánawiyatı sebepli xalqımız maqtanış penen jasadı, miynet isledi, hámiyshe azatlıq hám erkinlikke qaray umtıldı. Mine usı milliy sana, mine usı milliy maqtanış búgingi turmısımızdıń tiykarǵı deregi.

Buǵan ullı oyshıllarımız Beruniy hám Farabiy, Maturidiy, Ferganiy, Buxariy, Imam Termiziy, Hákim Termiziy, Nawayı hám Ulugbek usaǵan júzlep ullı tulǵalar tiykar salǵan.

Islam dini tábiyat ilimleri, psixologiya, tariyx, geografiya, sociologiya, biologiya, ulıwma, insaniyat ushın kerekli bolǵan hárqanday ilimiy úyreniwdi qolap-quwatlaydı.

Islamnıń ilim-pánge dóretiwshilik múnásibeti nátiyjesinde islam dúnyasında orta ásirlerde ilim-pán keskin rawajlanıp, pútkil jáhán rawajlanıwına úlken úles qostı. IX — XII ásirler «Islam Rennsansı» dáwiri Imam Buxariy, Termiziy, Abu Mansur Maturidiy, Abu Nasr Farabiy, Abu Rayxan Beruniy, Abu Ali ibn Sina, Xorezmiy, Ahmad Ferganiy Burxanidin Margiloniylardıń jáhán ilimine qosqan úlken xızmeti dáwiri, Mamun akademiyasınıń Xorezmdede xızmeti menen baylanıslı bolsa, ekinshi basqışlı Temuriyeler Rennsansı dáwiri XIV — XVI ásirlerge tuwrı keledi. Ámir Timur, Alisher Nawayı, Babur Mırzaların ilim-pán, mádeniyattıń rawajlanıwındaǵı xızmetleri sheksiz. Oraylıq Aziyada IX — XII hám XV ásirlerde júz bergen ilim-pán, filosofiya, ádebiyat tarawındaǵı rawajlanıw Evropa Rennsansına úlken tásir kórsetti.

Zamanagóy matematika, trigonometriya hám geografiya pánleriniń rawajlanıwına úlken úles qosqan belgili alım **Muhammed ibn Musa Xorezmiy**. Ol onlıq pozicion esaplaw sistemasın, nol belgisi hám polyar koordinataların birinshilerden bolıp tiykarlap berdi hám ámeliyatqa usındı. Bul matematika hám astronomiya pánleriniń rawajlanıwında keskin burılıs jasadı.

*Danishpan
baqqaldıń —
dúkanına uq-
saydı: barın ún-
demey kórsetedi
qoyadı, nadan
bolsa láshker
naǵarasınıń ózi:
Hawazı bálent,
ishi bos hám
ǵárip.*

**Sadiy
Sheraziy**



**Muhammad ibn
Musa Xorez-
miy algebraǵa
tiykar saldı,
ilimiy maǵlıwmat
hám traktatlardı
bayan etiwdiń
anıq qaǵıyda-
ların islep shıqtı,
ol astronomiya,
geografiya hám
klimat teoriyası
boyınsha kóple-
gen ilimiy miy-
netlerdiń avtorı.**



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

1. Tómeñde berilgen súwretlerge dıqqat penen qarañ. Orta ásirlerde usı sızılmalardı sızıw hám oylaw ushın qanday bilimge iye bolıw kerek?
2. 5-súwrettegi kórinisti Buxaradağı Uluǵbek medresesiniñ peshtaxtasına jazılǵan hikmet penen túsindirıñ.
3. Abu Ali ibn Sinanıń XIV ásirde Italiyada basıp shıǵarılgan «Medicina nızamları» kitabına islengen gravyuraǵa qarap dúnya medicina iliminiń rawajlanıwında Abu Ali ibn Sinanıń úleslerin kórsetiñ.



Qublani anıqlaw sızılması VIII ásir Muhammed ibn Musa Xorezmiy



Usturlobtıń bir bólimi. X ásir. Ibn Irak



Qısıp shıǵarılgan suwdıń anıq kólemin anıqlaw ıdısı. XI ásir. Beruniy



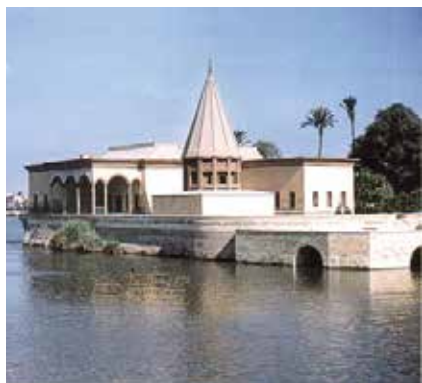
Medicina buyımları XI ásir



Uluǵbek shákirtleri menen. Miniatyura XVI ásir



Abu Ali ibn Sinanıń XIV ásirde Italiyada basıp shıǵarılgan «Medicina nızamları» kitabına islengen gravyura.



Ahmed Ferganiy tärepinen qurılğan Nil dáryasında suw qáddin ólsheytuǵın qurılma. Sırtqı hám ishki kórinisi. IX ásir

Alımnıń dúnya ilim-páni rawajlanıwındaǵı xızmetleri joqarı bahalanıp, Shıǵıs alımları arasında tek ǵana onıń atı hám miynetleri **«algoritm»** hám **«algebra»** usaǵan zamanagóy ilimiy atamalarda máńgilestirildi.

Shıǵıs Oyanıw dáwiri ózine tán ekonomikalıq, jámiyetlik, siyasiy, mádeniy hám ilimiy ortalıqtı óz ishine alǵan, usı dáwirdiń «Oyanıw dáwiri» dep atalıwı da biykarǵa emes.

Ahmed Ferganiy IX ásirde óziniń «Astronomiya tiykarları» miynetinde álemniń dúzilisi, jerdiń ólshemi haqqında dáslepki maǵlıwmatlar, planetamızdıń shar tárizli kórinisine iye ekeni haqqındaǵı dáliller keltiriledi. Kitap XVII ásirge shekem Evropa universitetlerinde astronomiya boyınsha tiykarǵı sabaqlıq sıpatında oqıtılǵan.

Uıllı geografialıq ashılıwlar dáwirinde Kolumbo, Magellan hám basqa sayaxatshılardıń oylap tabıwları ushın ilimiy tiykar bolıp xızmet etken. Ahmed Ferganiy orta ásirlerdegi tiykarǵı astronomiyalıq ásbap — usturlob teoriyasın islep shıqqan. Nil dáriyasında nilometr — suw qáddin ólsheytuǵın tiykarǵı qural sıpatında belgili qurılmanı jaratqan.

XI ásir pútkil dúnyadaǵı tábiyiy pánler tariyxshuları tärepinen «Beruniy ásiri» dep ataldı.



Abu Rayxan Beruniy Kolumbo sayaxatınan 500 jil aldın Tınısh hám Atlantika okeanları artında materik bar ekenligi haqqındaǵı pikirdi alǵa súrdi.



Abu Ali ibn Sina-niñ XV ásirde Evropada basıp shıǵarılǵan «Medicina nızamları» kitabı.

Abu Nasr ibn Iraq — «Ekinshi Ptolomey» dep atalgan ullı alım. Ibn Iraq keñslik trigonometriyasınıñ tiykarın salǵan. Ol matematika hám astronomiya tarawındaǵı oylap tabıwları menen húrmetke bólgengen ullı alım.

Abu Rayxan Beruniydiñ 150 den aslam ilimiy jumıslarınan bizge shekem tek ǵana 31 i jetip kelgen. Beruniy dúnya ilim-páninde birinshilerden bolıp teñizler teoriyası hám jerdiñ shar tárizli globusın jaratıw boyınsha ózine tán jaña ideyalarǵı usınıs etti. Jer radiusın esaplap shıqtı, vakkum, yaǵnıy boslıq halatın túsindirip berdi. Minerallar klassifikaciyası hám olardıñ payda bolıw teoriyasın islep shıqtı, giodeziya pánine tiykar saldı.

Abu Ali ibn Sina — «Islam dúnyasınıñ eñ belgili filosofi hám ullı alımı, insaniyattıñ eñ ullı oyshılılarınan biri» degen ataǵqa iye bolǵan. Ol ilimiy izertlew islerin 16 jasta baslaǵan. Ómiri dawamında 450 den artıq shıǵarma jazǵan. Ibn Sina medicina hám filosofiya, logika, ximiya, fizika, astronomiya, matematika, muzıka, ádebiyat hám til ilimine kirispe tarawlarına baǵıshlangan shıǵarmaları dúnya alımları tárepinen tán alınǵan. Leonardo da Vinchi, Mikelanjelo, Frensis Bekon hám basqa kóplegen alımlar áwladı onıñ shıǵarmaların oqıp, hayran qalǵan.

Onıñ «Medicina nızamları» dep atalgan biybaha fundamental shıǵarması házirgi kúnde de óziniñ áhmiyetliliǵin joǵaltpaǵan. Bul kitap Evropada XV



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

1. 2014-jul 15 — 16-may kúnleri Samarqand qalasında qanday xalıq aralıq ánjuman bolıp ótti? Ánjumannıñ maqseti nelerden ibarat edi?
2. Elimizdiñ alımlarınıñ dúnya ilim-páni rawajlanıwına qosqan úlesleri haqqında pikir bildiriñ. Sol dáwirde dúnyanıñ basqa mámleketlerindegi ilim-pánge múnásibeti máselesine de itibar beriñ.



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

1. Tómenдеgi xalıq maqalın oqıń hám jurtımız oyshılları túrli tarawlar-daǵı ilimlerdi iyelewı ushın qansha mashaqat shekken?
«Ilim menen shuǵıllanıw — iyne menen qudıq qazıw menen barabar».
2. Siz óz aldınıızǵa ilim hám ónerdiń qaysı tarawların iyelewdi maqset etip qoyǵansız? Maqsetińizge erisiw ushın qanday háreket etpekshisiz?
3. Berilgen súwret tiykarında Shıǵıs oyanıw dáwiri degen sózge túsinik beriń.



*Ozad Xabibullin,
«Shıǵıs ulamaları».*

ásirde basıp shıǵarılǵan dáslepki kitaplardan biri. Shama menen 500 jıl dawamında Evropanıń jetekshi universitetlerinde medicina ilimi mine usı shıǵarma tiykarında oqıtıp kelingен. Islam ilim alıw hár bir er hám hayal adamǵa parız, dep bilim beredi. Hár bir musulman er hám hayal adamdı ilim alıwǵa shaqıradı. Ilim alıw hám alımlardıń pazıyletleri boyınsha kóplegen hádisler keltirilgen.

Elimiz alımları diniy bilimler boyınsha da jetik dárejege erisken. Mısalı, Ibn Sina, Mahmud Zamaxshariy, Farabiy, Beruniyler Quran, hádis, islam tariyxı hám huqıqtanıwshılıǵı boyınsha da shıǵarmalar jazǵan.



Orta ásirler Shıǵıs alımları hám oyshıllarınıń qoljazbaları Evropa hám Aziyanıń Ullı Britaniya, Germaniya, Ispaniya, Rossiya, Franciya, Mısr, Hindstan, Iran hám basqa kóplegen mámleketlerdegi kitapxanalardıń «altın fond»ın quraydı.



TARIYXQA NÁZER

VIII ásirdeñ aqırlarında aq, Buxaradağı imam Abu Hafis Kabir Buxariy (767—832) medresesinde úlken kitapxana, arnawlı qıráátxana bolğan.

*Barlıq pánler
bir-biri menen
sol dárejede
tıǵız baylanısqı
ketken, olardı
birimlep úyre-
niwden köre,
barlıǵın birden
úyrengen ańsa-
tıraq.*

Rene Dekart



*Mamun akade-
miyası. Alımlar
keñesi.*

Musılman álemindegi dáslepki oqıw orınları — medreseler VIII ásirdeñ aqırlarında, sol dáwirdegi ilimiy-mádeniy oraylar esaplangan Buxara, Samarqand, Nasap, Termiz, Xiywa, Shash (Tashkent), Margulan usağan áyyemgi qalalarda jumıs isley baslağan.

Bunday ilim dárgayları óziniñ nátiyjesin kórsetip, elimizden ullı mufassirler hám muhaddis (hádis jıy-nawshı) ler jetisip shıqtı.

Úlkemizden shıqqan dáslepki muhaddislerden biri belgili alım **Abdulla ibn Mubarak Marvaziylar** (736 — 798). Jáne bir jerlesimiz, iri muhaddis **Imam Dorimiy** (798 — 869) Samarqandta tuwılğan. Alımnıñ eñ belgili shıǵarması «al-Muasnad» bolıp, bul shıǵarma «Sunnan ad-Dorimiy» atı menen belgili.

Muhammed (s.a.v) tıñ altı júz mıńǵa jaqın hádislerin yadında saqlağan ullı alım **Imam Buxariy** «Hádis iliminiñ sultanı» degen húrmetli ataqqı iye bolğan. Ullı muhaddistiñ «al-Jome as-Sahih» shıǵarması Qurani Karimnen keyingi orında turatuǵın ekinshi eñ áhmiyetli derek sıpatında islam áleminde joqarı bahaǵa iye bolıp kelmekte.



Imam Buxariydiń shákirti hám dostı bolıw baxtına miyasar bolǵan insanlardıń biri **Abu Isa Muhammad Termiziy** (824 — 892). Imam Termiziy shıǵarmalarınıń ishinde eń ataqlısı «al-Jome as-Sahih» bolıp, ol altı isenimli hádísler toplamlarınan biri esaplanadı.

Mawarawannaxrdan shıqqan ullı alımlar islam sháriyatı — «**fiqh**» baǵdarında da aldınǵılardan bolǵan. Mine usınday ullı faqihlardan (sháriyat huqıqtanıw-

Imam Buxariy mavzoleyi



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

1. «Imam Buxariydiń Imtixan etiliwi» gúrriniń oqıń. Imam Buxariydiń tákirarlanbas qábileti haqqında sáwbetlesin.
2. Eslew qábiletin bekkemlew ushın qanday shınıǵıwlar zárúr? Usı eslew qábiletin bekkemlew ushın qanday shınıǵıwlar isleysiz? Kitap oqıw hám yadlaw eslew qábiletin bekkemleydi degen pikirge qosılasız ba?

IMAM BUXARIYDIŃ IMTIXAN ETILIWI

Bir kúni Imam Buxariydiń Baǵdatqa kelgenin esitken alımlar ol adamnan imtixan almaqshı bolıptı. Baǵdat muhaddis (hádís jıynawshı) leri júz hádísti tańlap alıp, olardıń tekst hám isnodmazmunın ózgeretti (yaǵnıy bir mazmunlı tekstti ekinshi bir mazmundaqı teksti menen hám bir tekst mazmunın basqa tekst mazmunı menen almasıpıp qoydı). Soń olardı on adamǵa onnan bólip berdi de, jıynaw waqtında Imam Buxariyge aytıwdı tapsırdı. Jıyınǵa mınlaǵan xorasanlı, baǵdadlı hám basqa alımlar keldi. Soń bayaǵı adamlar ózlerine tapsırılǵan hádíslerdi Imam Buxariyge aytıp, olar haqqında soradı. Sonda Imam Buxariy olardıń hárbirine: «Bunday hádísti bilmeymen», — dep juwap berdi. Sorawlar tamamlanǵannan soń, birinshi bolıp soraw bergen adamǵa júzlendi de: «Biraq sen aytqan birinshi hádístiń teksti basqa bir hádís mazmunına tiyisli bolıp, durısı mine mınanday, ekinshisiniń mazmunı bolsa basqa hádís tekstine tiyisli bolıp, durısı mine mınanday...» — dep, soraw bergen on adamǵa juwap berdi. Barlıq hádíslerdiń mazmunı menen tekstlerin óz ornına qoyǵanına hayran qalǵan adamlar ol adamnıń eslew qábileti, aqıl-zakawatına tán berip, úlken izzet-húrmet bildirdi.



Imam Buxariyden «Sonsha Hâdisti qalayinsha esihizde saqlap qaldiniz?» — dep soraganda, — Men barliq uyrengen ilimlerde âmel ettim», dep juwap bergen eken.

shısı) biri **Burhonidin Margilaniy** (1123 — 1197). Onıń «Hidoya» atlı shıǵarması jaratılǵan dáwirde, házirgi künge shekem Shıǵıs hám Batıstıń oqıw orınlarında islam shariyatın úyreniwde tiykarǵı shıǵarmalardan biri sıpatında paydalanıladı.

Orta ásirlerde xızmet kórsetken belgili alım imam **Abu Mansur Maturidiy** (870 — 944) sóz iliminde joqarı dárejege eriskenlerden biri. Maturidiya táliyematı onıń atı menen baylanıslı. Abu Mansur Maturidiy islam áleminde «Musılmanlardıń diniy isenimin dúzetiwshi» degen joqarı húrmetke iye bolǵan insan.

Xorezm diyarı da islamıy ilimler rawajlanıwına úlken úles qosqan bolıp, bul diyardan jetisip shıqqan alımlardan eń ullısı **Maxmud Zamaxshariy**. Fizikalıq jaqtan nágiranlıǵına qaramastan, bul tulǵa ilim jolında óz ómiriniń kópshilik bólegin uzaq ellerde saparda, músápirshilikte ótkeredi. Mekkedeki altı jılǵa jaqın jasadı. Sol sebepli «Jorullah» (Allanıń qońsısı) degen ullı dárejege iye boldı.



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. «Tınıshlıq hám turaqlılıq ilim-pánniń rawajlanıwına unamlı tásir kórsetedi», degen túsinikti turmıshlıq mısallar tiykarında túsindirip beriń.
2. Mamun hám Mırza Uluǵbek akademiylarında jumıs islegen alımlar pánniń qaysı tarawlarında izleniwler alıp bargan edi?
3. Temuriyeler Renessansı dáwiri — XIV — XVI ásirlerde jasap, dóretiwshilik etken alımlardıń ilim-pán, mádeniyat hám kórkem-óner, ádebiyat usaǵan ilimlerdeń rawajlanıwına qosqan úlesi haqqında maǵlıwmat toplań.

19-§ DIN HÁM «ĠALABALÍQ MÁDENIYAT»



AKTIVLESTIRIW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Ġalabalıq mádeniyat degende neni túsinesiz?
2. Ġalabalıq mádeniyatın jámiyetin rawajlanıwına tásiri bar ma?
3. «Ġalabalıq mádeniyat» yaǵnıy tırnaqsha ishindegi Ġalabalıq mádeniyatı siz qalay túsinesiz?
4. «Ġalabalıq mádeniyat»tın jámiyet mánawiyatına tásiri qanday, onıń qáwipli tárepleri bar ma? Pikirińizdi dálilleń.

«ĠALABALÍQ MÁDENIYAT» TÚSINIGI

Búgin tez rawajlanıp atırǵan zamanda jasap atırımız. Hár tárepten túrli informaciyalar qáwpi, hár qıylı joldan adastırırwshı hám qáwipli maǵlıwmatlar menen jaslarımızdın sana sezimin iyelep alıwǵa umtılwshılıq kúshli. Áne usınday qáwiplerden biri «Ġalabalıq mádeniyat» bolıp tabıladı.

«Ġalabalıq mádeniyat» degen nıqap astında mánawiy buzırwshılıq hám zorlıq, individualizm, egocentrizm ideyaların tarqatıwǵa qaratılǵan, basqa xalıqlardıń neshe mın jıllıq úrp-ádet hám dástúrleri, turmıs tárziniń mánawiy negizlerin mensinbewshilik, olardı joq etiwge qaratılǵan qáwipli háreketlerdi túsiniw múmkin.

Bunday gárezli ideyalardı tarqatatuǵın toparlardın tiykarǵı maqseti basqalardıń esabınan baylıq toplaw bolıp esaplanadı.

«ĠALABALÍQ MÁDENIYAT»TÍN MAQSETI

«Ġalabalıq mádeniyat»tın maqseti, dáslep ekonomalıq baylıq arttırıw, adamlardı bir-birine qara-

*Háy mártler
hayallar kiyimin
kiymew ushın
ǵayrat etiń.*

**Sadiy
Sheraziy**





Ġalabalıq mádeniyattıń unamlı tárepleri

ma-qarsı qoyıp, biri-birin hám sonıń menen birge, ózin ózi óltiriwge shekem alıp barıw. Nátiyjede bolsa onıń tarqatıwshıları dúnya hám ondağı baylıqlarǵa jeke húkimdar bolıp qalıwdı qáleydi.

Siz sıyaqlı óspirimler, jaslar teńleslerine háwes etip, zamanagóy jańalıqlardı tez ózlestiriwge beyim boladı. Olardağı áne usı social-psixologiyalıq jaǵday kóbinese jaramsız qádiriyatlar tásirine berilip qalıwına sebep bolıwı múmkin.

Házirgi waqıtta ádepsizlikti mádeniyat hám kerisinshe, tiykarǵı mánawiy qádiriyatlardı mensinbesten, eskilik sarqıtı dep qaraw menen baylanıslı jaǵdaylar búgingi rawajlanıwǵa, insan ómiri, shańaraqtıń muqaddesligi hám jaslar tárbiyasına úlken qáwip salmaqta. Buǵan mısal retinde bir jınıstaǵı nekeleler, nekesiz jasaw, perzentsiz jasaw yaǵnıy perzenti artıqsha mashqala dep oylaw, sırtqı kórinisin ġayritábiyiy formalarǵa salıw (denege iyne menen túrli súwretler hám formalar beriw), óz janına qast etiwdi qaharmanlıq dep biliw sıyaqlı unamsız aqıbetlerdi keltiriwimiz múmkin. Bunday jaǵdaylarǵa tek islam dini, bálkim, basqa dinler de qatań qarsı.

Ulıwma insanıy qádiriyatlarǵa tuwrı kelmeytuǵın kiyimlerde kiyiw de «Ġalabalıq mádeniyat». Máselen dizesi yaki balaǵı jırtılǵan kiyim kiyiw. Kiyimdi menmenlik belgisi sıpatında tar hám uzın kiyiw, bel yaki qarnın ashıp turatuǵın kiyimler kiyiw solar qatarınan.



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

Berilgen tekstti oqıń hám «Ġalabalıq mádeniyat» qáwipsizlik ushın qanday qáwip salıwı múmkin ekenligine mısallar keltiriń.

XXI ásirdeń xalıq aralıq múnásibetler hám milliy qáwipsizlik kózqarasınan óz aldına ajralıp turatuǵın tárepi — globalasıw sharayatında jańadan-jańa qarama-qarsılıqlar payda bolıp, olar milliy qáwipsizlik ushın jańa qáwiplerdi keltirip shıǵardı.

Islam dininiń muqáddes deregi Quranı karimde Quday tárepinen insanlardı shıraylı etip jaratqanı ayrıqsha atap ótıledi. Sonday-aq, islam táliymatında insan denesin pák tutıw, taza hám shıraylı bolıwına shaqırıp, gózzallıq belgilengen shegaradan shıqpawı da ayrıqsha atap ótilgen.

«Háy adam balaları, haqıyqattan da, sizlerge áwretińizdi jabatuǵın libas hám zıynet libasın nazıl ettik. Taqıwa libası, mine usı jaqsı. Áne usılar Allannıń ayatı belgilerinen. Qánekey eslese». (Libastıń zárúri áwretti awlaqtan tutatuǵını. Biraq Alla insannıń áwretinen basqa aǵzaların da tosıw zárúrligi barlıǵın inabatqa alıp, libastı zıynet tárzinde nazıl etti. Mine usınday libastı óz ornında yaǵnıy, shariatqa muwapıq paydalanǵan adam zıynetli esaplanadı. Biraq eń tiykarǵı libas — taqıwa libası.)

Arof súresi 26-ayat



Keyingi waqıtlarda tatuaj, rastushovka, tatuirovka (denege súwret saldırıw) ádetke aylanıp barmaqta. Bul processler azarlı bolsa da, insanlardıń den sawlıǵı ushın zıyanlı.

«**Tatuaj**», «**Rastushovka**» — procesi haqqında taraw qánigeleri óz pikirlerin bildirgen. Tatuaj — permanent pardoz, yaǵnıy júzdegi aǵzalar — qas, kóz hám erindi uzaq waqıtqa shekem ketpeytuǵın etip boyap, pardoz beriw. Permanent pardozda sanap ótilgen aǵzaların terisine tatuaj ushın mólsherlengen iyne járdeminde arnawlı boyaw jiberiledi. Bul pigmentlerdiń uzaq waqıt uslanıp turıwın támiyinleydi. Permanent pardozın islew procesi azarlı bolıp, bir-eki saatqa soziladı.

Biraq jasalma shıraydıń insan organizmi ushın zıyanları dúzetip bolmaytuǵın jaǵdaylarǵa alıp keliwi múmkin.

Tatuaj procesi.



Tatuirovka ásbapları menen gepatit V.S hám de AIV infekciyasın juqtırıp alıw júdá ańsat. Tatuirovkası bar insanlardıń gepatit S keselligine shalıńw qáwipi, ápiwayı adamlarǵa qaraganda, 9 ese joqarı boladı.



Gotlar

Qasqa tatuaj islengende qaslar tamırınıń joq bolıwına alıp kelip, olardıń tógiliwine sebep boladı. Kózlerge tatuaj islengende bolsa kózdiń kóriw qábiletine, qabaq terisiniń seziwsheńligine unamsız tásir etedi. Erinlerge tatuaj islengende bolsa awız átirapında isikler payda boladı. Bunda iyne menen teri tesiliwi sebebinen organizm túrli infekciyalarǵa beriliwsheń bolıp qaladı. Teri tesiklerine bolsa túrli ximiyalıq boyawlar kirgiziliwi nátiyjesinde allergiya keselliklerin keltirip shıǵaradı. «Tatuirovka» — iyne menen nerv tamırlarına zıyan jetkerip, denegе súwret saldırıw.

Bul azarlı process bolıp, insan ózine-ózi zıyan jetkeredi. Taraw qánigeleriniń aytıwınsha, «tatuirovka» isletken insanlarda 20 dan artıq keselliklerge ushıraw kórsetkishi joqarı bolatuǵın eken. ***Tatuirovka boyawı quramında rak keselligin shıǵarıwshı faktorlar bar.*** Boyawlar quramında insan organizmi ushın zıyanlı bolǵan metallardı yaǵnıy ***sınap sulfidi, xrom, kandy, qorgasın, titan, alyuminiy, kobalt*** usaǵan elementler bar.

«**Mysobakterium haemophilum**» bakteriyası tuberkulyoz hám maqaw keselligin shaqıradı, adamlarda immun sistemasın páseytedi. Bul bakteriya bolsa tek ǵana tatuirovka sızdırgannan soń júzege keledi. Xristian dininiń muqáddes kitabında da tatuirovkalar islew qaralanıp, deneni tilmew terige oyıp jazıw jazbaw uqtırıladı.

«Ǵalaba mádeniyattıń jáne bir kórinisi «**Gotlar**». «Gotlar» (inglis tilinen «goths» — gotlar, varvarlar, mádeniyatsız adamlar, ashıwshaq hám nadanlar dep awdarma etiledi) ádepsiz ǵayrı insanıylıq usaǵan illetlerdi tarqatıwshı submádeniyat bolıp, XX ásirdeń 70-jılları aqırında Ullı Britaniyada payda bolǵan. Tiykarınan, 1982-jılı «Betkav» muzıka toparı ashılıwı god ómir tárzin tarqatıwda úlken orın tutqan. Olardıń isleri nátiyjesinde gotik-rok muzıka

janrı júzege kelip, inglis jasları arasında belgili bola baslağan. «Gotlar» háreketiniń tiykarǵı ideyası ólimdi romantiklestiriw, qıyınshılıq, azap-aqıret, iplashıqtan ráhátleniwden ibarat. Bul **submádeniyat** wákilleri qara reńge tiykarlangan imidj, gotik muzıkaǵa qızıǵıw búgingi kún menen jasaydı. Gotlar pozetiv sezimlerden zawıqlanıw ornına ómirge ruwxıy azaplanıw, úmitsizlik hám ruwxıy álemnen lázzetlenedi. Gotlardı kóshe-kúyde tanıp alıw múshkil emes.

Joqarıda aytıp ótilgenindey, bul submádeniyat wákilleri qara reńge tiykarlangan «dress-kod» qa ámel etedi. Atap aytqanda, gotik kiyiniw usılınıń tiykarǵı elementleri — libaslarda qara reń kóp bolıwı, metaldan islengen túrli bezeklerdi paydalanadı. Joqarıda keltirilgen mısallar tiykarında «ǵalaba mádeniyat» insandı máńgürge aylandıradı. Ol óziniń «men» ligin joǵaltadı. Onıń ushın qádirli nárseler bolmaydı, ata-ana, perzent, qádiriyat usaǵanlardı tán almaydı.

Jámiyette hesh nárseni qádirlemeytuǵın insandı kóbeyip ketiwi mámleketti kriziske alıp keledi. Nátiyjede biyparıq adamlar kóbeyedi. Milliy qádiriyatlarǵa, mánawiyatqa zıyan jetedi.

*Sizler Qudayınız
— Iyemizdiń
perzentlerisizler,
ólgenler ushın
ózinizdi kespeń,
shashınızdıń
aldın kespeń.*

*Áyyemgi Ahd
(Ekinshi nızam,
14:1).*



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. «ǵalabalıq mádeniyat» insannıń ómirine qanday tásir kórsetedi?
2. Ádebiyat páninen alǵan bilimlerinińge súyenip «máńgúr» túsiniǵiniń jámiyet rawajlanıwına tásiiri haqqında pikir júrgiziń.
3. Diniy táliymatlardıń «ǵalabalıq mádeniyat» qa múnásibeti qanday?
4. Siz ne ushın «ǵalabalıq mádeniyat»tı qaralaysız, pikirinińdi dálilleń.
5. Berilgen xalıq maqalın «ǵalabalıq mádeniyat» penen baylanıstırıp túsindiriniń. «Barlıq jıltırap kóringen nárseler altın bola bermeydi».
6. Berilgen súwretlerde súwretlengen kórinisler ulıwma insanılıq qádiriyatlarǵa qanday zıyan jetkeredi?

20-§

KSENOFOBIYA HÁM DIN



AKTIVLESTIRIW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Ksenofobiya, xristianofobiya, yudofobiya islomafobiya degen atamalardı esitkensiz be?
2. Insanğa tán bolğan qorqıw halatına qanday hádiyseler kóbirek sebep boladı?
3. Qorqıwdı jeñiw ushın nelerge itibar beriw kerek?
4. Biologiyalıq qorqıw menen jasalma qorqıwdıń parqı nede?

(Ksenofobiya — (grek. *kzenos* — biytanı; *fobos* — qorqıw) grek tilinde qanday da bir «biytanı», «tanıs emes» bolğan zat yaki túsinikten «qorqıw» mánisin ańlatadı.

Medicinada bul sóz insandağı «biytanı shaxs, nárese, hádiyse hám basqalardan qorqıw» yaki olardan «ǵázepleniw» sezimlerin bildiredi. Ózi ushın biytanı bolğan nárselerden jatsırap qorqıw ásirese jas nárestelerde anıq kórinedi.

Biytanıs nárese hám hádiyselerden abaylı bolıw ushın biytanıssırap, olardan jetiwi múmkin bolğan qáwip-qáterden qorqıw insandağı ózin-ózi qorǵaw qásiyeti menen baylanıslı bolıp, ádette salamat insanda seziletuǵın jaǵday. Bunday óz ómiri, náslin túrin biytanı hám belgisiz qáwip-qáterden qorǵaw, biologiyalıq qorqıw sezimi haywanlarda da bar.



«Soday-aq, biz dúnyanıń túrli orınlarında antisemitizm hám islamofobiyanıń kúsheygenligin, yahudiy, musulman arab jámáátlennrine qaraǵanda zorlıq, rasalıqtı en jaydırwshı hám de olardı kemsitiwshı ideyalarǵa tiykarlangan ayırmashılıq hâreketleriniń payda bolıp atırǵanlıǵın tereń qayǵırıw menen tán alamız».

«Rasalıq kemsitiwlerdiń barlıq formalarına shek qoyıw haqqındaǵı deklaraciya» nıń 61-statyası.

Ksenofobiya bul tábiyiy bolmağan, insandağı qanday da bir biytanı, náirsege qarağanda háden zıyat ashıwdıń júzege keliwi, nerv sistemasındağı izden shıǵıw jaǵdayı.

Insanlardağı usı psixologiyatıq qásiyet hárqanday jańalıq, ol jaqsı yaqı jaman bolıwına qaramastan, onnan seziklengen halda qabil etedi. Mısalı, jańalıq oylap tabıwshılardan Galileo Galiley (1564 — 1642), Nikolay Koper-nik (1473 — 1543) sıyaqlı alımlardıń tań qalarlıq jańalıqları bolǵan múná-sibetti alıwımız múmkin. XIX ásirde jergilikli xalıqlar ortasında «Temir-den bastırılǵan úyge perishte kirmeydi», «kartoshka — musılmannıń taǵamı emes» degen diniy pikirler tarqalǵan. Bul másele haqqında ayılǵanında kúlip qoyamız. Biraq házirgi XXI ásirdeń civilizaciya procesleriniń je-dellesiwi dáwirinde insanlar ortasında unamlı jańalıqqa qarağanda qorqıw sezimi kúshlirek boladı. Qorqıwdıń obykti ózgeredi.



TARIYXQA NÁZER

AQShta XIX ásirde júzege kelgen «Ku-kluksklan» áne usınday qara tánlilerge qarsı aq tánliler mil-letshiligi sıpatında júzege kelgen edi. Bul topar tárepinen qara tánlilerge ótkerilgen qısqı hám ter-rorshılıq háreketleri nátiyjesinde jámiyette birqansha tınıshsızlıqlar kelip shıqtı. «Aq rasashılıq» atı me-nen belgili bolǵan bul jasırın jámáát AQShta 1861 — 1865-jıllardağı puqaralar urısınan keyin qublalı burınǵı áskerler tárepinen shólkemlestirilgen edi. Olar tárepinen qurbanlıqqa dub daraǵınıń shaqa-pu-taǵı yaqı apelsin tuqımları taslap ketiletuǵın edi. Bul belgini alǵan qara tánlı adam ayılǵan isti islewi yaqı eldi taslap shıǵıp ketiwi kerek edi. Keri jaǵday-da onı ólim kútetuǵın edi.

Ку Клуks Клан. Белое движение в США. — Москва, 2001; McVeigh, Rory.





*Ksenofobiya rasalıq
yaki diniy kemsitiwlerge sebep boldı.*

Diniy ksenofobiya dan tısqarı etnikalıq, milliy, rasalıq ksenofobiya túrleri bar. Qanday da bir xalıq (etnosqa) qa sezikleniw, qorqıw menen qaraw hám sol kózqaraslar menen baylanıslı is-háreketler etnikalıq ksenofobiyanıń bir kórinisi.

Házirgi kúnde ǵalaba xabar qurallarında «terrorizm» hám «islam» sózleri júdá kóp jaǵdaylarda birge-likte qollanılmaqta, nátiyjede islamnan qorqıw — islamofobiya túsiniǵi júzege keldi. Islamofobiya ataması XX ásirdeń aqırlarınan baslap aytıla baslaǵan.

Islamofobiyanıń ideologiyalıq tárepi sonnan ibarat, bunda bir tárepten dúnyalıq, ekinshi tárepten hújdan erkinligi principleriniń bazı batıs mámleketlerinde tolıq tártipke salınbaǵanlıǵında kórinedi.

Islamofobiya bazıda «diniy kemsitiw» (diniy diskriminaciya) kórinisinde kóriniwı múmkin. «Diniy kemsitiw» adamlardı diniy qatnasına qaray, olardıń haq-huqıqların shegaralawdan ibarat.

Diniy ksenofobiyanıń kórinisleri basqa dúnya dinlerine baylanıslı da qollanıladı. Mısalı xristianlıq dinine unamsız múnásibettiń «xristianofobiya» sózi formasında, yahudiylik dinine bolsa «yudofobiya» sózleri qollanıladı.

Kóbinese jámiyettegi ksenofobiyanıń payda bolıwına ǵalaba xabar quralları sebep boladı.

Sebebi ǴXQ wákilleri kóbinese shaw-shuwǵa sebep bolatuǵın, adamlarda qızıǵıw oyatatuǵın, maǵlıwmatlardı tezlik penen jetkeriwge háreket etedi. Bunda



Insannıń psixologiyalıq jaǵdayları menen baylanıslı bolǵan «fobiya» lardıń da óz nábwetinde birneshe túrleri bar. Tiykarınan «akrofobiya» (biyiklikten qorqıw), «agorafobiya» (adamlar kóp orınlardan qorqıw), «araxnofobiya» (órmekshı hám shıbın-shirkeylerden qorqıw), «klaustrofobiya» (tar hám jabıq orınlardan qorqıw) hám taǵı basqa.



Islamofobiya — jámiyettegi tınıshlıq hám turaqlılıqqa túrki salıwshı diniy ksenofobianıń bir kórinisi bolıp, ol islam dinine, oǵan isenim etiwshilerge hám usı din menen baylanıslı obiyekt hám túsiniklerge bir tárepleme, yaǵnıy unamsız tárepten qarawdıń nátiyjesi.

qanday da bir millet, rasa, dinge tiyisli túsinik hám terminlerdi unamsız múnásibet oyatıwshı formada usınıw tiykarǵı rol oynaydı.

Ǵalaba xabar quralları qatarınan birinshi orınlardan birin iyelegen internet házirgi kúnde islam dini degende tiykarınan «urıs», «sawash», «armiya», «zorlıq», «basqınshılıq» usaǵan maǵlıwmatlardı usınbaqta.

Mısalı, islam dini atınan jumıs islep atırǵan ekstremislik toparlardıń islam dereklerin buzıp, ózleriniń máplerine sáykeslestirip talqılawǵa urınıwları, ekinshi tárepten bunday óz mápleri jolında heshqanday muqaddes nárse ni, din-dıyanattı, millet hám watandı tán almaytuǵın toparlardı «islam» dep ataw, olar alıp baratırǵan jawızlıqların «islamnıń shártleri» sıpatında talqılaw islamofobianıń kúsheyiwine alıp keledi.

Islam dinine sıyınıwshı adam usı din muqáddes dereklerindeki dogmalar, olardıń durıs mánisin tuwrı ańlap jetiw kerek. Musılmanlardıń ózleri islam derekleri ulıwma insanıy qádiriyatlarǵa qarsı shıqpawın túsinip jetiwi kerek boladı. Islam tuwrılıq dini bolǵanlıqtan da, onıń mánisin tek ǵana insanıyılıq ádil tárizde talqılaw talap etiledi. Bolmasa onıń mánisine zıyan jetiwi hám bul din haqqında tereń bilimge iye bolmaw, adamda ol haqqında unamsız túsinik payda bolıwına alıp keledi.



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Diniy ksenofobianıń kelip shıǵıwına qanday faktorlar sebep boladı?
2. Islamofobianıń mánáwiyatına qáwip barma? Pikirińizdi dálilleń.
3. Islam dininiń iygilikli isleri haqqında pikir bildiriń.

21-§

DÚNYA DINLERINDE TÍNİSHLÍQ IDEYASÍ



AKTIVLESTIRIW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. «Bir kún urıs-jánjel bolğan jerden qırq kún bereket ketedi» degen hikmetli gáptiń mánisin bilesiz be?
2. Urıs hám buzǵınshılıq qanday aqıbetlerge alıp keliwi haqqında oylap kóriń.
3. Tınıshlıqtı saqlawda hárbirimizdiń juwapkershiligimiz nede dep oylaysız?

*Qullası, óz
ara birlikli,
pikirles bolıńlar,
bir-birińizdi
tuwısqanlar-
day húrmetleń.
Bir-birińizge
mehir-miriwbetli
hám kishi peyil
bolıń.*

**Yangi Ahd.
Pyotrdiń
birinshi xatı,
3-bap, 8 — 12**



Ilim-pán, mádeniyat, ekonomika hám basqa barlıq tarawlardıń rawajlanıwı tınıshlıq, paraxatshılıq penen baylanıslı. Sol sebepli de búgingi kúnde qáwipsizlik pútkil dúnyada eń global másele bolıp qalmaqta. Jıl sayın mámleketler tárepinen qorǵanıw sisteması hám áskeriy tarawǵa ajratılıp atırǵan gárezjetlerdiń artıp barıwı pikirimizdi tastıyıqlaydı. Biraq, tek ǵana zamanagóy qural-jaraqqa iye bolıwdıń ózi ǵana tınıshlıqtı támiyinlemeydi. Sebebi, zamanagóy buzǵınshı kúshler ashıqtan-ashıq urıs etpey, bálki tosattan qoparıwshılıq ámeliyatın qollaw, áskeriylar emes bálki tınısh xalıqtı nıshanǵa alıw usaǵan jaramsız usıllardan paydalanbaqta. XX ásirdeń ekinshi yarımında dúnyada 300 den artıq tınıshlıqqa qáwip salıwshı kelispewshilikler bolǵanlıǵı da ashınarlı jaǵday.

Hárqanday din óziniń dawamshıların tınıshlıq hám insanıylıqqa shaqıradı. **Heshbir din nahaq qan tógiw, urıs otın kúsheytiw hám buzǵınshılıqtı en jaydıрмаǵan.**

Heshkimge jamanlıǵı ushın jamanlıq islemeñler. Barlıq adamlardıń kóz aldında jaqsılıq islewge umtıhñlar.

Eger ilajı bolsa, qolñızdan kelgenşe, barlıq adamlar menen tınısh-tatıw turmıs keshiriñler.

Jańa Ahidnama. Rimlilerge xat, 12-bap, 17–18.

Xristianlıq dúnyada eń keń tarqalǵan din esaplanadı. Tariyxta bul dindi nıqap etip, buzǵıshılıq, tetraktlıq maqsetinde paydalanılǵanı, «Salb atlanısları», «Inkviziciya» ataması astında kóplegen qalalardıń wayran etilgeni, mınlap adamlardıń nabıt bolǵanı tariyxtan belgili. Al, xristian dininde hesh kimge jamanlıq islemew kerekligi haqqında bilim beriledi. Bul din de barlıq dinler sıyaqlı tınıshlıq tárepdarı, jaqsılıq islewge shaqıradı.

Buddizmlik táliymatınıń ózine tán tárepleri barlıq janlı nárselerge muhabbat penen qarawdıń en jaydırıwında, aqılǵa say qatań boysınıw hám sezimlerde berilmewinde de kórsetilgen. Tınıshlıq tárepdarı hám jaqsılıq ideyaları buddizmliktiń «Pansha shila» (sanskritshe — bes násiyat) qaǵıydasında da sáwlelenedi. Sonday-aq, buddist adam óltiriwshilik, urlıq islew, úmitsizleniw, jalǵan sóz, más etiwshi nárselerden saqlanıwı kerek. Bul dinge isengen hár bir diniy xızmetker ózgerlerdiń múlkine kóz alartpaw, birewge gázep penen qaramaw, ádillik haqqında oylaw, insanlardan jaqsılıqtı ayamaw, ádepli is-háreket qaǵıydalarına ámel etiwı kerek bolıp esaplanadı.

Oraylıq Aziyada júzege kelgen zardushtiylik dini de óziniń tınıshlıq tárepdarlıǵı menen ajuralıp turǵan. Bul, «Avestoda»ǵı «Jaqsı pikir, jaqsı sóz, jaqsı ámel» táliymatında da óz sáwleleniwın tapqan. Videvdattıń ekinshi paragrafında tınıshlıqtıń zárúrliǵi haqqında pikirler bildirilgen. Yasna kitabınıń



Xalıq arasında iritki salıw, jala hám ǵıybat tarqatıw jolındaǵı urınıwlar tınıshlıq hám párawanlıqtı izden shıǵarıwshı hádiyseler yaki háreketler islamnıń mazmunına ulıwma tuwrı kelmeydi.

«Óziñe zıyan etpesin deseñ, ózgerge azar berme, basqalarǵa azap berseñ óziñ de azap tartasañ. Arzıw háwes barlıq baxıtsızlıqlardıñ sebepshisi. Waqıt ótiwi menen hámme nárse ózgeredi, sonıñ ushın, hesh nársege artıqsha kewil bólme, kewildi taza tut, haqıyqat hám ómirlik sadıqlıq izle. Jamanlıq isleme, gúna is islewden saqlan. Hámme waqıt jaqsılıq isle. Basqalardı jaqsı kórseñ, óziñ de, basqalar da baxıtlı boladı. Ózgerlerdiñ aytqanların biykarlama hám qaralama, ózin baxıtlı etiw ushın ózgerlerdi baxıtsız etiw insaptan emes».



Ahimsa tek ǵana adamlar, sonıñ menen birge barlıq janızatlarǵa da zorlıq islemew.

12-babında hárbir zardushtiy tıyılıwı kerek bolǵan nárseler qatarında «sharwanı talan taraj etiw, zıyan hám wayran etiw»ler de esaplangan.

Milliy dinlerden bolǵan hinduiylik hám jayniylikte tınıshlıq táreptarlarınıń ideyaları «ahimsa» — kúsh isletpewshilik táliyatında óz kórinisin tapqan. Sonday-aq, jer júzinde qoparıwshılıq etiw, tek ǵana insanlar, bálkim, barlıq janızatlarǵa azap beriw qadaǵan etiledi. Sonday-aq, bul táliyat zorlıqqa zorlıq penen juwap beriw, urıs qılǵanǵa qarsı urıswdı da qaralap shıǵadı.

Tınıshlıq ideyasına eń úlken itibar qaratqan dinlerden biri, sózsiz islam dini. «Islam» sóziniń máni-lerinen biri de tınıshlıq degen mánini ańlatadı.



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

Hesh oylap kórgensiz be, siziñ tınısh jasawıńız, mektepke barıwıńız, dem alıwıńız, ház etip televizor aldında ózińiz jaqsı kórgen kórsetiwlerdi kórip otırıwıńız ushın qansha adamlar ózleriniń ráhátinen keshiwi kerek.

Tınıshlıqtı saqlaw, abadan turmıs ushın shúkirshilik onı saqlap qalıw hám bekkemlewdiń zárúriy shárti esaplanadı. Islam táliymatında máseleniń bul tárepine de ayırıqsha itibar berilgen.

Islam dini táliymatında ullı baylıq bolǵan el-jurt tınıshlıǵı, xalıq tınıshlıǵın qádirlew, asrap-abaylaw, oǵan zıyan jetkeriwden saqlanıw zárúrligi haqqında qatań kórsetpe beriledi. Bul másele islam dininiń muqáddes dereklerinde áhmiyetli orın iyeleydi.

Islam táliymatı Alla taalanıń ullı baxıtları — tınıshlıq hám paraxatshılıqtıń qádirine jetiw, sergek hám itibarlı bolıwǵa shaqıradı. Jalqawlıq, itibarsızlıq, biyparwalıq, nashúkirlik emes, bálki berilgen baxıttı tán alıw, onıń qádirine jetiw, húrmetlew, asrap-abaylaw shúkirshiliktiń mánisin quraydı. Óz ara kelispeushiliklerdi jarasıw, kelisiw jolı menen sheshiw, jámiyettegi tınıshlıqqa qáwip salıwda, jawızlıq hám

*Men saǵan
tınıshlıqtı kóbey-
tip beremen,
men tınıshlıǵıńdı
qaytarıp be-
remen hám
qorǵayman. Me-
niń saltanatımda
suwıq, samal,
qurǵaqshılıq,
azap hám
bolmaydı.*

Avesto



«Men Prezident sıpatında Amerika xalqı hám óz atımnan kepillik beremen, biz terrorism hám ekstremizmge qarsı qattı güres alıp baramız, bul jolda, qaysı din wákili bolıwımızǵa qaramastan, bárshemiz birlesiwimiz zárúr, jer júzinde tınıshlıqtı saqlaw hám bekkemlew eń tiykarǵı wazıypamız bolıwı kerek, — dedi AQSh Prezidenti.

Sammit minberinen jańıraǵan bunday gápler álbette bizge de maqul boldı. Usı kózqarastan qaraǵanda, biz búgingi künde jámiyetlik-ruwxıy turmısımızdı rawajlandırıw boyınsha ámelge asırıp atırǵan islerimizdi jańa basqıshqa kóteriwimiz, bunıń ushın mámleketimiz hám jámiyetimizdiń barlıq kúsh hám imkaniyatların mobilizaciyalawımız shárt».

Ózbekistan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoevniń 2017-jıl 15 iyulda «Jámiyetlik turaqlılıqtı támiyinlew, muqáddes dinimizdiń pákligin asıraw — dáwir talabı» temasındaǵı ánju-manda aytqan bayanatınan.

Islam dininiń muqáddes deregi bolǵan Quranı karimniń «Baqara» súresi 208-ayatında: «Háy iyman keltirgenler! Jalpı tınıshlıq isine kirisin!» — delinedi. Ayatta «jalpı» sózi túsindiriw kitaplarında keltiriliwinshе, bir tárepten, barlıq insanlardıń birlesken halda tınıshlıq jolın uslawı kerekligi, ekishi tárepten bolsa, onı turaqlı etiw ushın qanday jol menen bolsa da úles qosıw zárúr ekenligin bildiredi.. sonıń menen birge, Alla taalanıń «Oǵan (jer) saw-salamat, tınısh-aman kirińiz!» (Hijr. 46), degen ayatında jánnettegilerdiń mángilik ómiri tınıshlıq, paraxatshılıq hám salamatlıqta keshiwi atap ótilgen. Demek, bul ayat tınıshlıq hám amanlıq tek ǵana bul dúnyada qádirlі, bálkim jánnette de júdá ullı baxıt ekenin hám de jer júzi insaniyattıń páráwan, óz ara tatıw hám birge jasawı ushın jaratılǵanın bildiredi.



«Eki ullı baylıq bar, kópshilik insanlar onıń qádirine jetpeydi.

Ol tınıshlıq hám densawlıq».

Hádis



zorlıqtı dawam etetuǵınlarǵa qatań sharalar kóriw zárúrligi ayatılǵan.

Tınıshlıqtı saqlaw ushın hárbir adam juwapker, onı saqlap qalıw hám bekkemlew ushın hárkim óz úlesin qosıwı kerek. Tınıshlıqqa qarsı shaqırıqlar ayırım regionlarda tınıshsızlıq, turaqsızlıq, partlaw hám ózin-ózi jarıwlar húkim súrip turǵan házirgi dáwirde elimizdegi tınıshlıq-tatıwlıqtı támiyinlew óz-ózinen bolmay atırǵanlıǵın ańlawǵa, ózara jáne de tatıw hám awızbirshilikli bolıp jasawǵa shaqıradı.



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Ózbekistan respublikasınıń sırtqı siyasatı principlerinde tınıshlıqtı saqlawǵa qaratılǵan qanday faktorlar bar?
2. Dúnya dinleri táliyatında tınıshlıqtı saqlaw ideyaları qalay talqılanadı?
3. Avestoda sáwlelengen «Jaqsı pikir, durıs sóz, tuwrı ámel» táliyatınıń tınıshlıqqa qanday baylanısı bar?

22-§

MISSIONERLIKTĪN JASLAR KELESHEGINE QÁWIP SALĪWĪ



AKTIVLESTIRIW USHĪN SORAW HÁM TAPSĪRMALAR

1. Missionerlik hám prozelitizm haqqında nelerdi bilesiz?
2. Missionerliktiń tiykarǵı maqsetleri nelerden ibarat dep oylaysız?
3. Ózbekistanda missionerlerdiń jumislari nızam menen tártipke salınǵan ba?
4. Missionerliktiń jámiyetke qanday tásiiri bar?

SEKTALAR

Missionerlik dinler arasındaqı tábiyiy teń salmaqılıqtıń buzılıwı, dinler aralıq kelispewshiliklerdiń kelip shıǵıwına sebep bolıwshı nızamǵa qarsı bolǵan illetlerden biri. Búgingi kúnde sekta hám toparlar missionerlik jumısı jámiyetti ishinen jemiriw, gárezli maqsetlerge erisiw yaki pul tabıwǵa baǵdarlanǵan. Olardıń bul jumislari mińlap insanlar, ásirese jaslardıń ómiri, densawlıǵı hám psixologiyasına qáwip tuwdıradı.

Kópshilik sektalar «Watan» túsiniǵin ulıwma tán almaydı. Bul bolsa insanlarda Watannan uzaqlasıw, onıń táǵdirine biypárwalıq hám juwapkersizliktiń qalıplesiwine alıp keledi.

Missionerlik shólkemleriniń úgit-násiyatı óz aǵzalarına áskeriy-xızmetke barıwdı qadaǵan etedi. Bunday ideyalarǵa qatań sadıqlıqtıń talap etiliwi óziniń mánisi boyınsha, milliy qáwipsizlikke tuwrıdan-tuwrı qáwip tuwdıradı. Ayırım sektalar «Bibliya»daǵı ayırım kórsetpelerdi ǵayrınsanıy mazmunda talqılaydı.



Sekta bul — tek ǵana ózin haq din, insanlardı jaqsılıqqa jeteklewshi dep shaqıratuǵın, tiykarında belgili siyasiy hám ekonomikalıq maqsetlerdi kózde tutatuǵın topar.



Missionerlerdiń maqseti, belgili bir xalıqlar arasında óziniń diniy isenimine gúmanlanıw payda etip, áste-aqırın olarda óz atası, milleti, Watanına jerkenish sezimin oyatadı.

Ayırım sektalarda bolsa bir insanniń qanın basqasına quyıw gúna esaplanadı. İnsan ómiri ushın kútilmegen jaǵdaylarda qan quyıw sheshiwshi áhmiyetke iye ekenligin esapqa alatuǵın bolsaq, bunday ideologiyalıq úgit-násiyat qáwipli aqıbetlerge alıp keledi.

MISSIONERLIK USÍLLARINIŃ JETILISIWİ

Missionerler mákán hám zamanga iykemlesken halda óz usıl hám wazıypaların bárqulla jetilistirip kelgen.

Tiykarınan, missionerler tiykarǵı itibardı aralas millet wákillerinen ibarat shańaraqlardıń aǵzaları, burın heshbir dinge sıyınbaǵan, awır kesellikke, judalıqqa, materiallıq qıyınshılıqqa dus kelgen, ádepikramlılıǵın dúzetiw mekemelerinen shıǵıp kelgen, yaǵnıy materiallıq hám ruwxıy járdemge mıtáj adamlarǵa qaratpaqta.

Sonıń menen birge, missionerler sanaat kárxanaları jaylasqan ayaqlarda jumısshılar hám waqtınsha jumıssızlar hám de jeke isbilermenler menen islewge de ayrıqsha itibar qaratılǵanlıǵın aytıp ótiw zárúr.

Sonday-aq, sanaat tarawı xızmetkerleri, kitapxanashılar, orta mektep oqıtıwshıları, hár túrli basqarmalar xızmetkerleri aktiv missionerlik úgit-násiyat obykti sıpatında tańlanıp atırǵanlıǵın da atap



DÓRETIWSHILIK JUMIS

Qaysı jaǵdaylarda puqaralardıń bul minnetleri shekleniwi múmkin yaqi basqa wazıypa menen almasıradı?

Ózbekistan Respublikasınıń qorǵaw — Ózbekistan Respublikasınıń hár bir puqarasınıń minneti.

Ózbekistan Respublikasınıń Konstituciyası 52-statya.



Ótken ásir-diń 90-jılları baslarında, 1995-jıllarǵa shekem qan quyılmaǵanı ushın qurban bolǵan 3 315 sekta dawamshıları atpa-at kórsetilgen memorial quralǵan edi.

ótiw kerek. Bunda sekta tásirine túsken kórkem óner xızmetkeri ónerdiń sezim-emocional tásir quwatınan paydalanıp, diniy isenimlik basım ótkeriwge joqarı nátiyelikke erisiwi múmkin bolsa, prozelit kitapxanashıda bolsa «olja» sıpatında tańlanganlar menen jeke tártipte islew imkaniyatı boladı.

Atap ótilgen mısallar da missionerlik obyektı sıpatında tańlanıp atırǵan qatlamlar sheńberi turaqlı túrde keńeyip baratırǵanlıǵın kórsetedi.

Missionerler sistemalı úgit-násiyat basımın ámelge asırıw, basqıshpa-basqısh psixologiyalıq qısım ótkeriw arqalı kúshlerdi óz diniy isenimin ózlestiriwge májbúr etedi. Olardıń bunday háreketleri aqıbetinde insanlar hám konfessiyalar aralıq dushpanlıq sezimińiń qalıplesiwine tiykar jaratadı.

MISSIONERLER HÁM BALALAR

Missionerler ózleri haqqında unamlı túsinikti qalıplestiriw hám usı tiykarda óz jumısların keńeytiw maqsetinde mektep jasındaǵı balalar menen islesiwge de ayrıqsha itibar bermekte. Atap aytqanda, balalar ushın jazǵı demalıw orınların shólkemlestiriw arqalı tiyisli diniy isenimli tálim-tárbiyanı ámelge asırıwdan keń paydalanıp atırǵanın atap ótiw zárúr. Bun-



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

Iegovo sháhidlerı tárepinen 1930-jıldan 1952-jılǵa shekem (22 jil dawamında) óz tárepdarlarına keselliktiń aldın alıwǵa qaratılǵan vakcinaciyalardı alıwdı, 1967-jıldan (1980-jılǵa shekem, 23 jil dawamında) teri hám organlardı kóshirip ótkeriwdi qadaǵan etip kelgeni buǵan ayqın mısal bola aladı. Biraq, 1944-jılı qabıl etilgen birewdiń qanın quydırmaw boyınsha qadaǵan etiwge házirgi künge shekem ámel etip kelmekte.

*Hâreket insan
bet perdesin
aship beriwshi
eñ anıq qural.
Insan qanday
hâreket etse
sonday.*

Gegel



*Hârkim meni
bilimdan eken
degen maqsette
özinen danaraq
adam menen
bâsekelesse öz
nadanlıgın kôr-
setken boladı.*

**Sadiy
Sheraziy**



day baǵdardaǵı háreket Ózbekistanda da sezilgenligin atap ótiw kerek.

Jazǵı dem alıs waqtında balalardı dem alıw orınlarına qısqa múdetke alıp shıǵıw, shirkew aymaǵına birneshe smenalı, keminde 2 máhál awqat beriletuǵın kúndizgi dem alıw lagerlerin shólkemlestiriw de missionerler aktiv paydalanatuǵın usıllardan esaplanadı.

Ádette bunday ámeliyat shirkewge qatnap atırǵan puqaralardıń balaları ushın shólkemlestirilgeni haqqında hámme jerde ashıq-aydın daǵazalanar edi. Biraq tiykarınan bunday háreketler «diniy isenimli tárbiyadan shette qalǵan balalar» ushın mólshehlen-geni heshkimge sır emes.

Shirkewge ibadatqa keletuǵınlar arqalı máhálle hám mekteplerde balalar lagerlerine biypul jollama barlıǵı, dem alıs waqtında túrli dógerekler xızmet kórsetiwi, balalardıń dem alıwı mazmunlı ótiwi, áyyemgi orınlarǵa ekskursiyalar shólkemlestiriliwi haqqındaǵı daǵazalardıń tarqatılıwı da sonday juwmaq shıǵarıw imkanın beredi.

Missionerler tarqatılıp atırǵan kitaplar ishinde balalar ushın mólshehlenen «Injil» diń bolıwı bolsa shetten qaraǵan adam ushın kútilmegen jaǵday, biraq missionerler taktikasındaǵı tábiyiy-nızamlı process esaplanadı.

Shirkewlerde balalar ushın arnalǵan «ekshembi» mekteplerin shólkemlestiriw, bunday mekteplerge alınǵanlar qatnasında túrli ilajlar ótkeriw, xristianlıq ruwxı menen bayıtılǵan spektakller qoyıw hám belgili tayarlıqtan ótken tárbiyalanıwshılardan masihiylikke shaqırıwshı túrli ádebiyatları tarqatıwda aktiv paydalanıwǵa umtılwı da balalar arasında alıp barıp atırǵan missionerliktiń ózine tán kórinisi sıpatında atap ótiw múmkin.

MISSIONERLIKKE QARSÍ GÜRESIW

Missionerlikke qarsı güres máseleleri Ózbekistan Respublikasınıń «Hújdan erkinligi hám diniy shólkemler haqqında»ǵı Nızamı menen belgilep qoyılǵan.

Nızamǵa muwapıq «Bir diniy konfessiyadaǵı dindarlardı basqasına kirgiziwge qaratılǵan is-háreketler (proletizm), sonday-aq basqa hárqanday missionerlik jumısları qadaǵan etiledi. Usı qaǵıydanıń buzılıwına ayıpkar bolǵan shaxslar nızam hújjetlerinde belgilenen juwapkerlikke tartıladı» (5-statya).

Biraq búgingi kúnde missionerler dúnya boyınsha demokratiyalıq qádiriyatlar, insan huqıqları joqarı áhmiyetke iye bolıp baratırǵanınan da óz maqsetleri jolında ustalıq penen paydalanıwǵa umtılmaqta.

Mısalı, missionerler kóbinese **«İnsan huqıqları Ulıwma jáhán deklaraciyası»** hám de **«Puqaralıq hám siyasiy huqıqlar haqqındaǵı xalıq aralıq Fakt»** larda bekkemlep qoyılǵan ayırım qaǵıydalardı dálil etip kórsetedi.

Bunda hárbir insan hújdan erkinligi huqıqına iye ekenligi, usı huqıq, atap aytqanda, óz dinin ózgeritiw, ibadat etiw, diniy dástúr hám máresimlerdi atqarıw erkinligin óz ishine alıwı haqqındaǵı qaǵıydalardı keltirgen halda óz jumıslarınıń nızamlı ekenligin júzeki dállillewge háreket etedi.

Jaslardıń sanasında qanday keypiyat üstemligin aytsañ, men saǵan keyingi áwladtıń tábiyatı qanday bolıwın aytıp beremen.

Edmund Berk



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

Berilgen tekstti «Student jaslardı missionerlik jumıslarınıń tiykarǵı obyekti» dep qaralıwı menen baylanıstırıp túsindiririń.

«Pútkil dúnyada universitet hám kolledjlerde 37 million student bilim aladı. Olardıń kópshiligi 20 jıldan soń iri lawazımlardı iyeleydi».

P.Jonstoun. «Dúnya operaciyası».



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

Tekstti oqıń Mámleket puqaralarǵa hújdan erkinligi huqıqın beriw menen birge, bul huqıqtı ámelge asırıwında olarǵa qanday minnetleme júklenbeke? Pikirińizdi dálilleń.

Puqaralar óz huqıq hám erkinliklerin ámelge asırıwda basqa shaxslardıń, mámleket hám jámiyettiń nızamlı mápleri, huqıqları hám erkinliklerine zıyan jetkizbewi shárt.

Ózbekistan Respublikası Konstituciyası 20-statya

Biraq bul hújjettiń 18-statyası 2-bántinde diniy isenimdi ózlestiriw májbúriy is-háreketler menen baylanıslı bolmawı, 20-statyanıń 2-bántinde bolsa **dushpanlıq hám diniy alawızlıqtı keltirip shıǵaratuǵın háreketler nızam menen qadaǵan etip qoyılıwı zárúrligi** haqqındaǵı qaǵıydalar bekkemlep qoyılǵan.

Missionerliktiń tiykarǵı maqseti qaysı dindi en jaydırıw yaki qaysı dindi kúshsizlendiriw emes, bálki siz benen biz jasap turǵan eldiń tınıshlıǵına qáwip salıw hám rawajlanıwdan toqtatıw.



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Sekta degende neni túsinesiz?
2. Sektalar jumısınıń zıyanı nelerde kóringen?
3. Missionerler balalar arasında jumıs alıp barıwda nelerge itibar bermekte?
4. Ózbekistan Respublikası Nızamlarında missionerlikke qanday múnásibet bildiredi?

23-§ «HÚJDAN ERKINLIGI HÁM DINIY SHÓLKEMLER HAQQÍDA»ĞÍ NÍZAMNÍN MÁNIS-MAZMUNÍ



AKTIVLESTIRIW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Hesh oylap kórgensiz be, Ózbekistan Respublikası Konstituciyasında «Ózbekistan Respublikasında barlıq puqaralar birdey huqıq hám erkinliklerge iye bolıp, jınısı, rasası, milleti, tili, dini, sociallıq kelip shıǵıwı, diniy isenimi, shaxsı hám sociallıq dárejesine qaramastan, nızam aldında teń» dep ayılǵanında qanday qádiriyatlar názerde tutıladı?
2. Hújdan erkinligin támiyinlew boyınsha elimizde qanday ámeliy jumıslar alıp barılmaqta?

Konstituciyamızdıń 31-statyasında «Hámme ushın hújdan erkinligi kepillenedi. Hár bir insan qálegen dine sıyınırıwı yaqı heshbir dinge isenbew huqıqına iye. Diniy kózqaraslardı májbúriy síndiriwge jol qoyılmaydı», dep bekkemlep qoyılǵan.

Usı qaǵıydanı ámelge asırıw mexanizmi sıpatında qabıl etilgen Ózbekistan Respublikasınıń «Hújdan erkinligi hám diniy shólkemler haqqında» ǵı Nızamnıń 3-statyasında hújdan erkinligi puqaralardıń hárqanday dinge sıyınırıw yaqı heshqanday dinge sıyınbaw-

Er jetpegen balalardı diniy shólkemlerge shaqırıw, sonday-aq, olardıń iqtıyarına, ata-anaları yamasa olardıń ornın basıwshı shaxslar iqtıyarına qarşı ráwishte dinge oqıtılıwına jol qoyılmaydı.

Ózbekistan Respublikasınıń «Hújdan erkinligi hám diniy shólkemler haqqında»ǵı Nızamı 2-statyasınan.





Dinge iseniw yaki ózge diniy isenimler erkinligin milliy qáwipsizlikti hám jámaát tártibin, basqa puqaralardıń ómiri, salamatlıǵı, ádebi, huqıqı hám erkinliklerin támiyinlew ushın zárúr bolǵan dárejede ǵana shekleniwı múmkin.

dan ibarat kepillengen konstituciyalıq huqıqı ekenligi belgilep qoyılǵan.

Sonday-aq, puqara óziniń dinge iseniwge yaki isenbewge, ibadat etiwge, diniy úrp-ádetler hám máresimlerde qatnasıw yaki qatnaspawǵa, diniy bilim alıwǵa óziniń múnásibetin belgilep atırǵan waqıtta onı ol yaki bul tárizde májbúr etiwge jol qoyılmawı atap ótilgen.

Ata-analar óz perzentleriniń túrli zıyanlı aǵımlarǵa kirip ketpewi usaǵan máselelerde juwapker. Olar óz perzentleri mánawiyatına, sonday-aq, ádep-ikramlılıǵına juwapker. Hár bir ata-ana ózleriniń milliy qádiriyatların balalarına tuwrı túsindiriwı kerek.

Din hám diniy isenim máseleleri insan ruwxılıǵınıń ajıralmas bólegi bolıp esaplanadı. Bul máseleleriń mazmun-mánisi haqqında tereń hám arnawlı bilimge iye bolıw turmıslıq ámeliy tájiriyebeni tuwrı shólkemlestiriwge xızmet etedi.

Hújdan erkinligi hám diniy shólkemler haqqındaǵı normalardı nızamshılıqqa kirgiziliwi nátiyjesinde elimizde rásmiy jumıs alıp barıp atırǵan barlıq din wákıllerine úlken imkaniyatlar jaratıldı.

1998-jılı Ózbekistan Respublikası Oliy Majlisiniń XI sessiyasında «Hújdan erkinligi hám diniy shólkemler haqqında»ǵı nızamınıń 23 statyadan ibarat jańa redakciyası qabıl etildi. Nızamdı islep shıǵıwda elimizdiń ózine tán sharayatı, onda jasawshı xalıqtıń huqıq hám mápleri, mentaliteti esapqa alındı. Nızamınıń tiykarǵı maqseti hár bir shaxstıń hújdan er-



TARIXQA NÁZER

1998-jıl 1-may kúni Ózbekistan Respublikası Oliy Majlisiniń XI sessiyasında «Hújdan erkinligi hám diniy shólkemler haqqında»ǵı nızamınıń 23 statyadan ibarat jańa redakciyası qabıl etildi hám bul Nızamdı islep shıǵıwda elimizdiń ózine tán sharayatı, onda jasawshı xalıqtıń huqıq hám mápleri, mentaliteti esapqa alındı.



Ózbekistan Respublikası demokratiyalıq principiierge sadıqlıǵınıń dálili sıpatında mámlekettiń din hám diniy shólkemler menen óz ara múnásibette tómenдеgi principiierge ámel etiwди daǵazaladı:

- dindarlardıń diniy sezimlerin húrmet etiw;
- diniy isenimlerdi puqaralardıń yaqi olardıń birlespeleriniń jeke jumısı dep tán alıw;
- diniy kózqaraslarǵa ámel etiwshi puqaralardıń da, olarǵa ámel etpeytuǵın puqaralardıń da huqıqların teńdey kepillew hám olardıń jumısların qadaǵan etiwge jol qoymaw;
- Mánáwiý tikleniw, ulıwma insanıy ádep-ikramlılıq qádiriyatları en jaydırw jumıslarında túrli diniy birlespelerdiń imkaniyatlarınan paydalanıw ushın olar menen pikirlesiw jolların izlew zárúrligi;
- dinnen buzǵınshılıq maqsetlerde paydalanıwǵa jol qoy-mawdı atap ótiw.

kinligi hám diniy isenim huqıqın, dinge múnásibetine qaramastan, puqaralardıń teń ekenligin támiyinlew, sonday-aq, diniy shólkemlerdiń jumısı menen baylanıslı múnásibetlerdi tártipke salıp turıwdan ibarat.

Nızam «Puqaralıq hám siyasiy huqıqlar» haqqındaǵı xalıq aralıq Fakt» ta belgilengen qaǵıydalardı atap ótken.

Insan óz dini hám isenimin ózgertiwi kópshilik jaǵdaylarda unamsız aqıbetlerge alıp keledi. Ásirese bunday háreketler aqıbetinde shańaraq ortalıǵında ata-bala, aǵa-ininiń júz kórmes bolıp ketip atırǵanın heshqanday jol menen aqlap bolmaydı. Bunday tárepler esapqa alınǵan halda nızamshılıqta bunday jaǵdaylarǵa baylanıslı juwapkerlikke tartıwda belgilengen.

Mısalı, Ózbekistan Respublikası Hákimshilik juwapkerlik haqqındaǵı kodekstiń 240-statyası ekinshi bóliminde bir konfessiyaǵa tán dindarlardı basqasına



Prozelitizm — bir konfessiyaǵa tán dindarlardı basqasına kirgiziwge qaratilǵan is-háreket.

Bizniñ Konstituciyamız hám nızamlarımızda, millet, til hám dinine qaramastan barlıq puqaralarımız teñ huqıq hám erkinliklerge iye ekenligi kepillenip qoyılğan. Olarğa öz milliy mádeniyatı, dástúr hám úrp-ádetlerin saqlaw, hár tárepleme rawajlandırıw ushın barlıq imkanıyatlar jaratılğan.

Shavkat Mirziyoyev



kiritiwge qaratılğan is-háreketler (prozelitizm) hám basqa missionerlik xızmeti ushın juwapkerlik belgilengen.

Diniy ekstremizm, separatizm hám dogmatizmlik ideyaları menen bayıtılğan baspalar, kino, foto, audio, video ónimleri hám usınday basqa ónimlerdi tayarlaw, saqlaw hám tarqatıw huqıqbuzarlıq ekenligi belgilep qoyıldı.

Juwmaqlap aytqanda, «Hújdan erkinligi hám diniy shólkemler haqqında» ğı nızamdı turmısqa en jaydırıw hám tarawğa tiyisli ámelge asırılıp atırğan huqıqıy reformalar nátiyjesinde diniy shólkemlerdi



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

Berilgen tekstti dıqqat penen oqıń hám onı Ózbekistan Respublikası Konstituciyasınıń 2-statyasında belgilengen bul qağıyda menen baylanıstırıp túsindirıń, «Ózbekistan Respublikası óz aymağında jasawshı barlıq millet hám elatlardıń tilleri, úrp-ádetleri hám dástúrleriniń húrmet etiliwin támiyinleydi, olardıń rawajlanıwı ushın sharayat jaratadı.»

«Samarqand qalasında Sahıpqıran Ámir Temur dáwirinde qurılğan, Daniyar payğambar atı menen atalatuğın maqbara islam, xristian hám yahudiylik dini wákilleri tárepinen birdey húrmetlenedi.

El-jurtımız neshe ásirlerden berli bul qutlı mákandı asrap-abaylap, abat etip, oğan húrmet-izzet kórsetip kelmekte.»

Shavkat Mirziyoyev



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

Berilgen tekstti dıqqat penen oqıń. Mámlekettiń diniy shólkemlerge berip atırǵan imkaniyatların keńpeyillik principleri tiykarında sáwbetlesin.

«Diniy shólkemlerdiń oraylıq basqarıw organları diniy maqsetlerge mólsherlengen buyımlar, diniy ádebiyatlar hám diniy mazmundaǵı basqa informaciya materialların Ózbekistan Respublikası nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte islep shıǵarıwǵa, eksport hám import etiwge hám de tarqatıwǵa haqlı».

Ózbekistan Respublikası «Hújdan erkinligi hám diniy shólkemler haqqında»ǵı nızamnıń 19-statyasınan.

dizimge alıw hám de olarǵa basshılıq etiw, nızamsız diniy aǵımlardıń jayıp ketiwiniń aldın alıw, diniy bilim beriw sistemasın jetilistiriw, sonday-aq, diniy ádebiyatlardı basıp shıǵarıw hám tarqatıw usarǵan diniy turmıs turaqlılıǵın támiyinlewge qaratılǵan wazıypalardı atqarıw ushın zaman talaplarına say huqıqiy mexanizm jaratıldı.



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Ózbekistan Respublikası Jınayat Kodeksiniń 216²-statyasın oqıp, diniy shólkemler haqqındaǵı nızam hújjetlerin buzıwdıń subyektiv táreplerin túsindirip beriń. Bul jınayattıń subyekti kimler bolıwı múmkin? Jınayattıń obykti ne?
2. Elimizde diniy konfessiýalar ortasındaǵı tınıshlıq hám tatıwlıqtı qolap-quwatlaw ushın qanday ilajlar ámelge asırılmaqta?
3. Ózbekistan Respublikası nızamlarında prozelitizm ushın qanday juwapkerlik belgilengen?
4. Tariyx páninen alǵan bilimlerinińizge tiykarlanıp, puqaralardıń hújdan erkinligi qalay támiyinlengenligi boyınsha pikir bildiriń.
5. Hújdan erkinligi degende neni túsindińiz?

24-§

ÓZBEKISTANNÍN DIN NÍQABÍNDAGÍ EKSTREMIZM HÁM TERRORIZMGE QARSÍ GÚRESTEGI ORNÍ



AKTIVLESTIRIW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Hesh oylap kórgensiz be, ekstremisler ne ushın ózleriniń gárezli maqsetlerin ámelge asırıwda dinnen niqap sıpatında paydalandı?
2. Ekstremisler hám terrorshılardıń tiykarǵı maqseti nede dep oylaysız?
3. Ekstremislerdiń ideyalarına dúnya dinleri wákılleriniń múnásibeti qanday?
4. İnsan sanasında payda bolǵan boslıq ekstremistlik ideyalarǵa boysınıwǵa alıp keledi?
5. İnsan sanasında boslıq payda bolmawı ushın neler islew kerek?

*Kimde-kim jerdiń orayı
ústinde baqlaw ornatsa, ol
dúnya atawına iye boladı,
kimde-kim dúnya atawında
baqlaw ornatsa ol jáhán üstinen
húkimranlıq ete aladı.*



**Jon
Makkinder**

XX ásirdiń 90-jıllarına kelip dúnya siyasiy kartasınıń ózgeriwi, jańa gárezsiz mámleketlerdiń júzege keliwi, jáhán jámiyetshiliginiń globalıasıwı hám integraciyalıasıwı, zamanagóy xalıq aralıq múnásibetlerde jańasha tártiplerdiń qalıplesiwine túrtki boldı.

Bul dáwirde Oraylıq Aziya regionı óziniń ekonomikalıq hám strategiyalıq áhmiyeti boyınsha dúnyanıń belgili aymaǵı sıpatında tán alındı. Buǵan tómendegi faktorlar sebep bolmaqta:

- *Oraylıq Aziya arqa hám qubla, shıǵıs hám batıstı júdá áhmiyetli transport-kommunikaciya jolları menen baylanıstırıwshı aymaq sanaladı;*
- *Oraylıq Aziya aymaǵı Shıǵıs hám batıs civilizaciyaları kesilisen, hám islam, xristian hám budizmlik dinleri jám bolǵan noqatta jaylasqan.*

- Bul — *regionniñ tábiyyi resurslar* (neft, gaz, altın, uran hám reñli metallar hám basqalar) ǵa bay ekenligi kópshilikti ózine qaratadı.

Bunday materiallıq baylıqlarǵa iye bolıwǵa umtılgan ǵárezli toparlar hár bir imkaniyattan paydalanıwǵa, eñ ullaı baylıǵımız bolǵan milliy qádiriyatlarımız hám manáwiyatımızdı joq etiwge háreket etedi.

Biz búgingi kúnde quramalı zamanda jasap atırımız. Sońǵı payıtlarda pútkil dúnya mámleketlerin diniy ekstremizm hám terrorizm táshwishke salıp kelmekte. Dúnyanıń túrli regionlarında dawam etip atırǵan jergilikli urıslar, áskeriy qarama-qarsılıq hám kelispewshilik, terrorshılıq aktleri xalıq aralıq qawipsizlikke qawıp salmaqta. Házirgi kúnde diniy ekstremizm hám xalıq aralıq terrorizm dúnya eleri ushın sırtqı emes, bálki ishki qawipsizlikke de tiyisli máselelerge aylandı. Sebebi diniy ekstremizm hám xalıq aralıq terrorshılıq shólkemleri jawıngerlik usılları menen hákimiyat ushın gúresiwshi toparlardı qalıplestiriw, olardı hár tárepleme xoshametlew hám qollap-quwatlawǵa umılmaqta.



Diniy ekstremizm — jámiyet ushın dástúriy bolǵan diniy qádiriyatlar hám aqidalıq tiykarlardı inkar etip, olarǵa qarsı bolǵan «ideyalar» hám ámelterdi agressiv tárizde tarqatıw.



TARIYXQA NÁZER

Oraylıq Aziya mámleketlerinde terrorshılıq háreketleri 1990 — 1996-jılları Tájikstandaǵı puqaralıq urısı dawamında, 1999 — 2001-jılları Qırǵızstannıń Botken wálayatlarında, elimiz aymaǵında 1990-jılı Namanǵan hám Ándijanda, 1999-jılı Tashkent qalasında, 1999 — 2001-jılları Ózbekistannıń Surxandárya hám Tashkent wálayatlarında, 2004-jıldıń mart-aprel aylarında Tashkent qalası hám Buxara wálayatında, 2004-jıldıń iyul ayında Tashkent qalasında, 2005-jılı Ándijanda júz berdi.



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

Berilgen tekstti dıqqat penen oqıń: Ondağı «xalqımızǵa ázelden tń bolǵan keńpeyllik dástúrleri» haqqında pikir bildiriń:

«Biziń mámleketimiz kóp milletli hám kóp konfessiyalı mámleket. Búgingi kúnde elimizde 130 dan artıq millet hám elat wákileri bir shańaraq perzentlerindey tınısh hám tatıw jasamaqta. Bunda, hesh gúmansız, xalqımızǵa ázelden tń bolǵan keńpeyllik dástúrleri áhmiyetli rol oynamaqta».

Óárezsizlikke erisken Ózbekistan Respublikası diniy dogmatizmlik, fanatiklik, ekstremizm hám terrorshılıqtıń regionlıq hám ulıwma jámiyetlik masshtabtağı qáwip ekenliginen kelip shıǵıp, jáhán jámiyetshiligi oǵan qarsı birgelikte gúresiwi lazım ekenligi haqqındağı ideyanı dúnyanıń adıraylı shólkemleri derekлерinen daǵazaladı. Tiykarınan, Ózbekistan Respublikası Birinshi Prezidenti Islam Karimov 1993-jıl 28-sentyabrde BMSH Bas Assambleyasınıń 48-sessiyasında etken bayanatında jáhán jámiyetshiligin Awǵanstan mashqalasın úyreniw hám sheshiwge shaqırdı.

Ózbekistan diniy ekstremizm hám terrorismge qarsı gúresiw boyınsha huqıqiy proceslerdi tártipke salıw, ekstremislik ideyalar tarqalıwınıń aldın alıw ushın óziniń ishki siyasatında da tiyisli is-ilajlardı ámelge asırıp kelmekte.

2001-jılı terrorshılıq aqıbetinde buzıp jiberilgen minaralar ornına qurılǵan milliy memorial hám muzey. Nyu-York.





Dogmatizmlik (Aqidaparashiq) (aqida — arabsha — isenim) belgili bir sharayatta, qanday da bir ideya yaki principke qatañ iseniw hám onı ulıwmalastırıw tiykarında qalıplesken qağıyda hám tártiplerdi hám de olardı sharayat, halat, jaǵdaydı esapqa almaǵan halda, ashıqtan-ashıq qollaw hám urınıwdı ańlatadı.

Ekstremizm (ekstremizm — francuzsha «ekstremisme», latinsha «extremus» — keskin, sońǵı) jámiyette qabıl etilgen belgili nızam-qağıydalarǵa qarsı bolǵan ideyalardı tarqatıw hám olardı ámelge asırıw.

Ózbekistan Respublikası Konstituciyası hám de 1998-jıl 1-mayda jaña redakciyada qabıl etilgen «Hújdan erkinligi hám diniy shólkemler haqqında» ǵı Nızamda bul baǵdardaǵı jumıstıń huqıqiy tiykarları jámleniwi menen birge din nıqabı astında ekstremislik ideyalardıń tarqalıwına shek qoyıldı.

Respublikamız ekstremizm, terrorism hám de onı qarjılandırıw menen tıǵız baylanıslı bolǵan narkobiznes hám narkotrafikke qarsı gúresiwde de qatañ siyasat alıp barmaqta. 1999-jılı «Náshebentlik quralları hám psixotrop elementler haqqında» ǵı, 2000-jılı «Terrorizmge qarsı gúresiw haqqında»ǵı hám 2006-jıldıń 1-yanvarınan ámelge engizilgen «Jınayiy jollar menen alınǵan dáramatlardı legallastırıwǵa hám terrorismdi qarjılandırıwǵa qarsı gúresiw haqqında»ǵı nızamlardıń qabıl etilgeni de pikiirimizdi tastıyıqlaydı.

Ótken jıllar dawamında respublikamız terrorshılıqqa qarsı gúres penen baylanıslı bir qatar xalıq aralıq hújjetlerdi ratifikaciyaladı. Atap aytqanda,



AQSh mámleketilik departamenti maǵlıwmatları boyınsha, jer júzinde jılına 10 mıńnan zıyat terrorshılıq háreketleri júz beredi.

70 mıńnan aslam insan bunday háreketler aqibetinde ómirden mezsiz kóz jumadı — bulardan 80% tin er jetpegen jas balalar quraydı.

Xalıq aralıq statistikalıq maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, házirgi kúnde dúnya kóleminde 500 den artıq terrorshılıq shólkemi bar.



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

Berilgen tekstti oqıń, urıslar qanday aqıbetlerge alıp keliwin pikirlesiń.

Urısta jeńimpaz hám baxıtlı patsha, jeńimpaz hám baxıtlı armiya, jeńimpaz hám baxıtlı mámleket, jeńimpaz hám baxıtlı sistema bolıwı múmkin. Biraq, jeńimpaz hám baxıtlı adam bolmaydı. Sebebi, urıs adamdı adam óltiriwge májbúr etedi. Adam óltirgen adam bolsa, hesh qashan baxıtlı bolmaydı.

Ótkir Xoshimov «Dápter betlerindeki bitikler».

2000-jıldıń 24-aprelinde Ózbekistan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti Islam Karimov baslaması menen Tashkent qalasında bolıp ótken Qazaqstan, Qırğızstan, Tájikstan hám Ózbekistan mámleketleriniń basshıları tárepinen qol qoyılğan terrorshılıq usaqan júdá awır jınayattı tıp-tamırı menen qırqıp taslawqa qaratilğan pitim hám de mine usı jıldıń 21 — 22-iyun kúnleri ĞMDA mámleketleriniń Moskvada bolıp ótken ushırasıwında usı másele boyınsha áhmiyetli hújjetke qol qoyıldı.

Sonday-aq, Ózbekistan Respublikası Oliy Majlisi tárepinen «Genocid jınayatınıń aldın alıw haqqında» (1961-jıl 12-yanvardan kúshke kirgen), «Jallanba adamlardan paydalanıw, olardı qarjılandırıw hám bilim beriwge qarsı gúres haqqında» (1989-jılı qabıl etilgen), «Bombalı terrorshılıqqa qarsı gúres haqqında» (1997-jılı 16-dekabr), «Plastik partlawshı elementlerdi tabıw maqsetinde olardı markirovka etiw haqqında» (1991-jıl) usaqan bir qatar xalıq aralıq konvensiyalar da ratifikacijalangan.

Respublikamız tárepinen terrorshılıqqa qarsı ámelge asırılıp atırğan bunday ilajlar tınıshlıqtı saqlawda úlken áhmiyetke iye. Ásirese, bir qatar mámleket basqarmaları, atap aytqanda, qorğanıw, ayırıqsha jaǵdaylar hám ishki isler ministrlikleri, milliy qáwipsizlik xızmeti, shegara, bajxana hám prokuratura basqarmalarınıń terrorshılıqqa qarsı gúresindeki jumısların sistemalı jolǵa qoyıw búgingi kún talabı.

Respublikamız terrorizmge qarsı qaratilğan kóplegen xalıq aralıq shárt-namalardı ratifikacijalap, olardaǵı minnetlemelerdi dawamlı atqarıp kelmekte. Sonıń menen birge, bul máselelerde óziniń baslamaların alǵa súrip atırǵanın da ayırıqsha atap ótiw zárúr.

BMSHniñ terrorismniñ aldın alıw hám oğan qarsı güresiwge qaratılğan 13 hújjet (11 Konvensiya hám 2 protokol) bar ekenligi belgili. Ózbekistan 12 mine usınday xalıq aralıq shártnamanı ratifikaciyalagan. Olardıń qatarında 1971-jıldıǵı «Puqara aviaciyasınıń qáwipsizligine qáwip salatuǵın nızamsız aktlarǵa qarsı güres», 1973-jıldıǵı «Xalıq aralıq qorǵawdan paydalanıwshı shaxslar, atap aytqanda, diplomatiyalıq agentlerge qarsı jinayatlar ushın jazalaw hám olardıń sheshimin tabıw»; 1979-jıldıǵı «Girewge alıw háreketlerine qarsı güres»; 1980-jıldıǵı «Yadrolıq materiallardıń qorǵalıwı»; 1988-jıldıǵı «Teńiz kemeleri háreketi qáwipsizligine qáwip salatuǵın nızamsız aktlarǵa qarsı güres»; 1997-jıldıǵı «Bombalıq terrorismge qarsı güres»; 1999-jıldıǵı «Terrorizmdi qarjılandırıwǵa qarsı güres» Xalıq aralıq konvensiyalarınıń bar ekenligin kóriw múmkin.

Búgingi kúnde BMSH tárepinen «Yadrolıq terrorism háreketlerine qarsı güresiw haqqında» ǵı xalıq aralıq konvensiya hám «Terrorizmge qarsı güres boyınsha jalpı koncepciya» jobasın tayarlap atırǵanı Ózbekistan Respublikasınıń terrorismge qarsı güres boyınsha baslamalarına sáykes.

Ózbekistan Evropa Keńesi sheńberinde de terrorismge qarsı güreske qaratılğan 7 xalıq aralıq shártnamaǵa qol qoyǵan.

Ózbekistan Respublikası ekstremizm hám terrorismge qarsı güresiw máselelerinde Ǵárezsiz mámleketler doslıǵı, Shanxay birge islesiw shólkemi, Evroaziya ekonomikalıq birge islesiw shólkemi, Islam konferenciyası shólkemi hám basqa xalıq aralıq shólkemler sheńberinde de belsene qatnaspaqta.



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Xalıq aralıq terrorism mashqalası házirgi dáwirniñ áhmiyetli global mashqalalarından birine aylanıwı qaysı sebepler menen baylanıslı?
2. Diniy ekstremizmiñ tiykarǵı ózgeshelikleri nelerden ibarat?
3. Jámiyetti diniy ekstremislik ideyalar tásirinen qorǵaw ushın qanday usınıslar bildirgen bolar edińiz?
4. Ruwxıy qádiriyatlardı asıraw ne ushın kerek?

QOSÍMSHA OQÍW USHÍN

- 1993-jılı BMSHniń 48-sessiyasında Ózbekistan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti Islam Karimov tárepinen regionlıq qáwipsizlikti bekkemlewge hám de yadro quralı tarqalmawı hám quralsızlanıw boyınsha usınıslar kirgizdi.
- 1995-jılı BMSH bas assambleyasınıń 50-sessiyasında Ózbekistan Awǵanstanǵa qural-jaraq kirgiziwge qarsı xalıq aralıq embargo qoyıw ideyası menen shıqtı.
- 1997-jıl elimiz Ózbekistannıń baslaması menen 6+2 (Iran, Qıtay, Pakistan, Tájikstan, Túrkmestan, Ózbekistan, AQSh hám Rossiya) formasındaǵı pikirlesiw toparı xızmet kórsetti.
- 1999-jılı «Awǵanstandaǵı mashqalardı tınısh jol menen sheshiw principleri haqqında» ǵı Tashkent dikloraciyasına qol qoyıldı.
- 2008-jılı NATO shólkeminiń Buxarest sammitinde Awǵanstan IR kelispewshiliklerin birgelikte siyasiy jol menen sheshiw, ekonomikalıq járdem kórsetiw maqsetinde Pikirlesiw toparı jumısı 6+3 (NATO qatnasında) formasında kórindi.
- 1999-jıl Evropa qáwipsizlik hám birge islesiw shólkeminiń Stambul sammitinde Ózbekistan tárepinen usınıs etilgen «terrorizmge qarsı gúres boyınsha Xalıq aralıq orayı»n shólkemlestiriw ideyası 2001-jıldıń sentyabrinde BMSH Qáwipsizlik keńesi sheńberinde aksilterror komitetiniń dúziliwi menen óziniń tastıǵın taptı.
- 2002-jılı Islam Karimov usınısı menen náshebentlik hám psixotrop zatlardı nızamǵa qarsı ráwishte aylanısta bolıwına qarsı gúresiw boyınsha Oraylıq Aziyada regionlıq informaciya muwapıqlastırıw orayı ashıldı.
- 2014-jıl 6-may kúni BMSH tárepinen birinshi márte bes yadrolıq mámleket AQSh, Ullı Britaniya, Franciya, Qıtay hám Rossiya awız-birshilik penen áhmiyetli xalıq aralıq hújjetke Oraylıq Aziyada yadro quralınan awlaq zona qurıw haqqındaǵı shártnamaǵa qol qoydı.

25-§ KIBERMÁKANDA DIN HÁM INFORMACIYADAN PAYDALANÍW MÁDENIYATÍ



AKTIVLESTIRIW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. «Kimde-kim informaciyağa iye bolsa, dúnyağa iyelik etedi» degen pikirdi siz qalay túsiniesz?
2. Internettegi rásmiy hám rásmiy emes maǵlıwmatlar degende neni túsiniesz? Rásmiy emes maǵlıwmatlarǵa qanshelli isenesiz?
3. Jalǵan xabar tarqatıw, birewdiń tınıshlıǵın buzıw milliy qádiriyatlarımızda qalay bahalanadı?
4. Siziń mobil telefonıńızǵa yaki elektron pochtańızǵa belgisiz shaxslar tárepinen jiberilgen xabargá múnásibetińiz qanday?

KIBERMÁKAN

Búgingi kúnde internet arqalı islenip atırǵan jınayatlar kólep sezilmekte. Olar Kibermákanda ózleri ushın «in qurıp» alıp, global masshtabta jámiyetlik-ekonomikalıq hám ideologiyalıq qáwiplerdiń júzege keliwine sebepshi bolmaqta.

Kibermákán túsinigi birinshi márte 1982-jılı paydalanıwǵa kirgizilgen. Kibermákán «Kibernetika» hám «mákán» sózleriniń birlespesinen ibarat.

Kibernetikanıń texnikalıq tiykarın elektron esaplaw mashinaları — kompyuterler quraydı. Kibermákán

Adamnıń bárshe esitkenlerin sóyley beriwiniń ótirikshiligine jeterli dáلیل.
Hádis



Kibernetika (grekshe, basqarıw óneri) — informaciyanı qabiletiw, onı qayta islew hám de onnan proceslerdi basqarıwda paydalanıw menen shuǵıllanatuǵın pán.

Informaciya — oylawdıń formasına qaramastan shaxslar, waqiyalar hám procesler haqqındaǵı maǵlıwmat.



Informaciya — (lat. Informatio — túsindiriw, málim etiw) kibernetikanıń tiykarǵı túsinińlerinen biri bolıp, kórsetkishler, maǵlıwmatlar, informaciyalardıń jıyındısı hám basqa.



Informaciya-dan paydalanıw mádeniyatı — insan mánáwiyatın izden shıǵarıwǵa qaratılǵan informaciyalardıń qarsı mánáwi ruwxıy kúsh bolıp tabıladı.

informaciya uzatıw hám qabıl etiw arqalı túrli processlerdi basqarıw hám olarǵa tásir ótkeriwdiń eń qolay quralına aylandı.

Búgingi kúnde global qáwip bolǵan terrorshılıq internet álemine de kirip barıp, kiberterrorshılıq ataması júzege keldi.

Kiberterrorshılar informaciya texnologiyalarınan paydalanıp, siyasiy, diniy hám ideologiyalıq tásir ótkeriwge háreket etedi. Bul processte kóbinese xakerler xızmetinen paydalanıladı.

Xakerler dúnyanıń kóplegen ellerinde mámleket basqarmaları, finans sistemaları, xalıq aralıq shólkemlerdiń maǵlıwmat bazalarına hújimler jasap tártipsizlikti keltirip shıǵaradı.

Kiberterrorshılar óspirim jaslardıń qızıǵıwshılıǵına qarap, olardı túrli videokórinisler hám fotosúwretlerdi tamashalawǵa shaqıradı. Bunıń menen milliy hám ulıwma insanıy qádiriyatlarǵa zıyan jetkeriwge háreket etedi. Nátiyjede máńgúr insanlardı qalıplestiriw arqalı mámleketlerde tınıshlıq hám turaqlılıq ortalıǵın izden shıǵaradı.

Kiberterrorshılar óz maqsetlerin ámelge asırıwda diniy faktordan paydalanıp, insanlardıń qáliblerin iyelewge belgili bir aymaqta háreket etedi. Bunda diniy túsinińlerdi nadurıs talqılaw arqalı fanatiklik keypiyatın qalıplestiriw tiykarǵı maqset esaplanadı.

INFORMACIYA

Globalıwıw sharayatında maǵlıwmatlardı zamanagóy tez islewshi qurallar arqalı tezlik penen tarqatılıwı sezilmekte. Internet sisteması arqalı tarqatılıp atırǵan informaciya hám maǵlıwmatlarǵa túrli siyasiy qısımlar, mámleket shegaraları tosıq bola almaslıǵı úlken materiallıq hám mánáwiy qáwiptiń kelip shıǵıwına sebep bolıp atırǵanın birqansha mámleketler mısasında kóriwimiz múmkin.

Rásmiy emes informaciyalarda buzgınsı ideyalar taralıw hám terrorğa shaqırıqlar júdá kóp usıraydı. Sonıń ushın da, búgingi kúnde hárbir shaxsqa informaciyadan paydalanıw mádeniyatın rawajlandırır turmıs zárúrligine aylandı.

Zamanagóy ilimiy-texnikalıq revolyuciya jámiyet turmısınıń materiallıq tiykarların tártipke saldı. Xalıqlardıń turmıs dárejesin aymağı yaki jer resursları emes, bálki informaciya, intellektual yaki mánáwiy sheberligi belgilep bere basladı.



Informaciyalıq qorqıtıw — informaciya tásiriniń real qáwpi.



Informaciyalıq qáwip — belgili bir siyasiy-sociallıq kúshlerdiń shaxs, jámiyet hám mámleket máplerine real informaciyalıq tásiiri.



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

1. Berilgen tekstti oqıń hám olardıń mazmunın informaciyadan paydalanıw mádeniyatı túsiniği menen túsindiriwge háreket etiń.

«Hây móminler! Eger sizlerge qanday da bir pasıq xabar keltirse, sizler (haqıyqıy awhaldı) bilmegen halıńızda qanday da bir qáwimge zıyan jetkerip qoyıp, (keyin) islegen islerińizge pushayman bolmawıńız ushın (ol xabardı) anıqlap (tekserip) kóriń!»

Qurani Karim. Hujura, 6-ayat.

Hárkim pikirlew, sóz hám isenim erkinligi huqıqına iye. Hárkim ózi qálegen informaciyanı izlew, alıw hám onı tarqatıw huqıqına iye, ámeldegi konstituciyalıq sistemağa qarsı qaratılğan informaciya hám nızam menen belgilengen basqa sheklewler bular qatarına kirmeydi.

**Ózbekistan Respublikası Konstituciyası,
29-statya.**



Informaciya-dan paydalanıw mádeniyatı —

jaqsılıq hám rawajlanıwǵa xızmet etiwshi maǵlıwmatlardı informaciya dúnyasınan saylap alıwdaǵı bilimler, qábilet hám tájiriwbeni ózinde sáwlelendiredi.

INSAN SANASÍ USHÍN GÜRES

Insan sanasın jat ideyalar menen záhárlew, bazıda onı tańlaǵan, salamat turmıs jolınan shıǵıp ketiwine alıp keliwshi informaciyalar ásirese rásmiy emes derekler tárepinen tarqatıldı.

Informaciya hújimleri nátiyjesinde reńli mámleketler shegaraları qol qatılmaslıǵınıń buzılıwına shekem alıp keliniwi búgingi kúnde ideologiya poligonlarınan da kóbirek kúshke iye ekenligin dálillemekte. Informaciya urısınıń tiykarǵı maqseti shaxs yaki eldiń tınıshlıǵına qáwip salǵan halda, basım ótkeriw.

VIRTUAL PIKIRLESIW

Virtual pikirlesiw quralları hár túrdegi fayllar hám informaciyalardı almasıw maqsetinde dúzilgen.

Házirgi kúnde vertual pikirlesiw quralları arqalı jiberilip atırǵan maǵlıwmatlar tek ǵana basqalardı hayran qaldırıwǵa tiykarlanıp, onıń durıs hám durıs emesligi áhmiyetsiz. Bunda kóbinese, tiykarsız



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

Bul jaǵdaydı talqılań.

Kópten berli bir-biri menen kórispegen Azat hám Aman atlı doslar ushurasıp qaldı. Azat dostına usı jaqın jerde ıqsham milliy taǵamlar asxanası bar, Wi-Fi da biypul dep dostın birgelikte túslik etiwge mirát etti. Olardı shıraylı kiyingen asxana xızmetkeri kútip aldı hám bos orındı usındı. Azat asxana xızmetkerlerinen Wi-Fi qosıp beriw soradı. Telefonlar dúnya informaciya tarmaǵına jalǵandı, buyırılǵan taǵam keltirildi. Hár eki dos taǵam üstinde telefonlarına jiberilgen súwretlerdi kóriw, anekdotlardı oqıw menen bánt bolıp otırdı. Olar awqatlanıp bolıp kóshege shıǵar eken, telegramm nomerlerin almastırıp aldı hám bir-birine xat jazıp turıwların bildirdi.



maǵlıwmat tarqatılıp, onda júzlep, mıńlap adamlar ózlerinshe básekilesedi.

Salamat aqıl iyeleri internet qolaylıqlarınan óz bilimlerin asırıw jolında aqılǵa muwapıq paydalanadı. Biraq ayırım jaslar bolsa usı tarmaqtaǵı jawızlıqqa, ruwxıy hálsirewge sebep bolatuǵın saytlarda «seyil etip», ózleri hám átiraptaǵılardıń sanasın záhárleydi.

Informaciya quralı, konkret, arnawlı tańlangan áhmiyetli obyekt yaki ondaǵı zıyanlı bólimdi isten shıǵarıwǵa qaratılǵan joqarı anıqlıqqa iye áskeriy qurallardıǵa qaraganda, pútkil áskeriy, ekonomikalıq yaki social sistemani isten shıǵarıw qásiyetine iye.

V. Slipchenko



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Informaciya qáwpi degende neni túsinesiz?
2. Informaciyadan tuwrı paydalanıwda qanday háreket etiw kerek?
3. Rásmiy emes informaciyalar nesi menen qáwipli?
4. Siziń ómirińizde informaciyalıq qorqıtıw yaki informaciyalıq qáwip nelerden ibarat bolıwı múmkin? Juwabıńızdı dálilleń.
5. Siziń telegram nomerińizge «siz jumıslarıńız jaqsı bolıwın qáleseńiz usı xabardı on adamǵa jiberiń, bolmasa...» degen xabar keldi. Bul xabar hám tapsırmaǵa siziń múnásibetińiz qanday boladı.

26-§ DINLERDE ÓMIR QÁDIRI



AKTIVLESTIRIW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. «Ómir — biybaha baylıq» hikmetine sholıw jasañ.
2. Tiri janğa azar bermew haqqında ata-babalarımız tárepinen ayılğan maqallardı esleñ.
3. Orta ásirlerde óz janana qast etkenlerge qanday múnásebette bolğan?
4. Ne dep oylaysız, islam dininde óz janına qast etkenlerge janaza oqılmawınıń sebebi nede?

Barlıq dinlerde ómirdiń insanlarğa Quday tárepinen berilgeni hám onnan nátiyjeli paydalanıw kerrek ekenligi túsindiriledi. Sol sebepten de, hárbir din óz táliymatında zorlıq, reyimsizlik, ózine hám ózge-ler janına qast etiwdi, tınısh xalıqqa zulım etiw hám qan tógiwdi qatañ qaralaydı.



Ayırım din aǵzaları kútilmegende tiri janzat kirip ketpewi hám onı óltirmewi ushın hátte awızların baylap aladı, tosattan ayaqları menen qumırısqa-lardı basıp almaw ushın ayaqları astın sıpırıp júredi.



DUNYA DINLERINDE ÓMIRGE QÁWIP TUWDÍRÍWDÍŇ QARALANÍWÍ

Dúnya dinleri ishinde eń keń tarqalǵan xristianlıqta óz janına qast etiwdi qatań qaralaǵan, sebebi, insańǵa dúnyada neshe jil jasaw Quday tárepinen belgilenip, bul bolsa taǵdırdan qashıw dep qaralǵan. Bundaylardıń ruwxın páklew hám mazarǵa kómiwdi qadaǵan etken. Óz janına qast etip, tiri qalǵanlardı bolsa, adam óltiriwshi sıpatında júdá awır islerge súrgin etiletuǵın edi. Orta ásir batıs mámleketlerinde bunıń aldın alıw ushın óz janına qast etiw toparların júdá qattı kemsiter edi. Oraylıq kóshelerge ayaǵınan asıp qoyıladı, yaki júregine aǵash qazıq qaǵıp, kesilispege kómip qoyıladı hám ólgen haywanlardı da janına birge qoyatuǵın edi.

Máselen Franciya patshası Lyudovik XIV dáwirinde óz janına qast etkenniń denesin júzin jerge qaratqan halında kóshelerde zámberde súyrep, asıp, keyin qassapxanaǵa taslaytuǵın edi.

Xristianlıq dininiń Pravoslav jónelisinde óz janına qast etiw eki úlken gúna — adam óltiriwshilik hám úmitsizleniwdi payda etkeni ushın awır gúnalardan esaplanǵan. Bul iske qol urǵan kisiniń jerlew máresiminde marsiya (otpevanie) oqılmaıdı. Eger óz janına qast etiwshiniń aqılı zayıp bolsa olar qatarında emes. 1950-jıllarǵa shekem óz janına qast etkenlerdi qábiristanniń tısqarisına kómilgen. Bulardıń hámmesi óz janına qast etiw awır gúna ekenligin bildiriw hám de ózgerlerdi eskertiw ushın islengen.

Xristianlıq dininde óz janına qast etiwge qattı itibar qaratqan. Havoriy Pavlustıń sózlerinde de bul óz dálilin tapqan. Mısal ushın: Injildin «Havoriyler xızmeti» kitabı 16-bap, 28-qatarında óz janına qast etpew haqqında tómendegi sózlerdi kóriw múmkin: «Lekin Pavlus qattı dawısta baqırıp: — Zinhar óz janına qast etpe»,— dedi.

Qáwipke alıp-barıwshı jeti gúnanan saqlanıñ:

1. *Alla Taalaǵa shek keltirmew;*
2. *Stıyırılıq isleri menen shuǵıllanıw;*
3. *Birewdi na-haq óltiriw;*
4. *Sútxorlıq;*
5. *Jetimlerdiń dúnya-malın jew;*
6. *Dushpan menen bolıp atırǵan sawash-tan qashıw;*
7. *Ómirlik joldası bar, musulman, pák hayallardı buzıq dep kemsitiw.*

Hádis



Buddizmlikte bolsa óz janına qast etiw insannıń ómirge shúkirshilik etpewi sıpatında bahalangán.

Áyyemgi slavyan xalıqlarında óz janına qast etiwshilerdi «nápákler» dep atağan. Bunday kisilerdiń ruwxı tirilerge azar beredi, bále keltiredi, azapqa saladı dep isengen. Olar insanlarǵa zıyan keltirmewi ushın qábirge taw terek tayaǵın qaǵıp qoyǵan.

Sonday-aq, Qıtayda da óz janına qast etiw qaralangán. Qıtaylılar óz janına qast etkenniń ruwxı aspanǵa kóterilmesten janına qast etken úyde qalıwına hám ol ruwx shańaraq aǵzalarına áwmetsizlik, bále, apat keltiriwine isengen.

ISLAM DININDE ÓMIRDİŇ QÁDIRLENIWI

Islam dininde gúnasız insanlardıń qanın nahaqtan tógiw úlken gúna ekenligi eskertilip, bunday jawız isler insaniyatqa islegen jawızlıq bolıp tabıladı.

Qurani Kárimde insan óziniń jasaw huqıqına jawızlıq qılıwı da qadaǵan etilip: «Bir-birińizdi nahaq óltirmeńiz! Álbette, Alla sizlerge miyrim-shápáátlidir», (Niso súresi: 29-ayat) dep eskertilgen.

Muhammed (s.a.v.) hádislerinde ózin-ózi óltiriw haram ekenligi, bunday isti islegen kisige aqırette ómirlik azaplar bar ekenligi haqqında aytıp ótken. Ulıwma, Jundub ibn Abdullahtan ráwiyat etilgen tómendegi hádiste sonday delingen:

«Rasulullah (s.a.v.) sonday dedi: «Sizlerden aldınıǵılar ishinde jaradar bir kisi bar edi. Ashıwlanıp, pıshaqtı alıp qolın kesti. Qan toqtamadı hám sol sebepli nabıt boldı. Alla Taala ayttı: «Bendem nápsisin mennen asıqtırdı. Men oǵan beyishti haram qıldım».

Rasulullah (s.a.v.) óz janına qast etken adamnıń janazasın oqımańlar, bul bolsa usı istiniń sol dárejede jaman ekenliginen derek beredi. Sonday-aq, islam dereklerinde ózin óltirgen kisige meshit imamı janaza oqıwı múmkin emes, delingen.

Abu Hurayra (r.a.)dan ráwiyat etilgen hádiste: «Kimde-kim taw tóbesinen taslap, ózi-ózin óltirse, ólgennen són dozaqta da sonday azapqa duwshar boladı. Eger záhár iship ózin ózi óltirse, dozaqta da ómirlik sol azapqa giriptar boladı. Kimde-kim ózin temir bólegi menen óltirse, ol adam temir bólegi qarnına suǵılǵan halatında dozaq otında ómirlik qaladı» dep ayılǵan (Imam Buxariy hám Imam Ter-miziy ráwiyatı).

Islam táliyimatına qaraǵanda ómir insańǵa Alla Taala tárepinen beriledi. Onıń qádirine jetiw, hár saat, hár minutta qayırılı hám sawaplı islerdi islew talap etiledi.

Házirgi waqıtta ayırım topar hám shaxslar «ózin óltiriw» túsinigin shahidlik penen aralastırıp túsin-dirmekte. «Shahid» Alla Taalanıń sıpatlarınan biri bolıp, «guwalıǵı isenimli, hámme waqıt tayın bolıw-shı Zat» degen mánilerdi ańlatadı. «Shahid» sóziniń jáne bir mánisi ózge shaxs tárepinen nahaq óltirilgen musılman.



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

1. Súwretlerge dıqqat penen qarań hám tómen-degi sorawlarǵa juwap beriń.
Súwretlerdegi zatlarǵa ne ushın qadaǵan belgisi qoyılǵan? Olardıń insan salamatlıǵına qanday keri tási-ri bar?
2. Siz óz salamatlıǵınızdı saqlawǵa qanday itibar beresiz?
3. Insan óziniń densawlıǵına itibarsız bolıwı qanday aqıbetlerge alıp keledi?
4. Densawlıqqa zıyan keltiretuǵın islerdi orınlaw, densawlıqqa zárúr bolatuǵın islerdi orınlaw, densawlıqqa itibarsızlıq, medicina máde-niyatına ámel etpew túsinikleri menen óz janına qast etiw túsinigin baylanıstırıp kóriń? Bunday jaǵdaylarǵa dinniń múnásibeti qanday?

Shaxstıń málim bir maqsetler jolında ózin ózi óltiriwi «shahidlik ámeliyatı» dep bahalanıwı bul adasıw. Jawız niyetli kúshler óz háreketlerin aqlaw maqsetinde keltirip ótken barlıq dálillerdi Islam ulamaları qaralağan hám tiykarsız dep tapqan.

Adamnıń ózin ózi óltiriwi, eger niyeti din jolında dep daǵaza qılınsa da, «óz janına qast etiw» dep bahalanadı. Ózin ózi óltiriw — bul óz ómirin bilqastan toqtatıw. Párwardigar bergen ómirge jawızlıq etiw dárejesindegi gúna sıyaqlı esaplanadı.

Alla Taala bul haqqında sonday deydi: «Áne sol (dáslepki adam óltiriwshilik) sebepli Israyıl áwladına sonday húkim shıǵardıq: «Qanday da bir janlı zattı óltirmegen yaki jerde (qoparıwshılıq hám qaraqshılıq sıyaqlı) buzıq islerdi qılmağan insandı óltirgen adam tap hámme adamlardı óltirgen adam sıyaqlı. Oǵan ómir bergen (ólimnen qutqarıp qalǵan) adam bolsa barlıq adamlardı tiriltken sıyaqlı». Olarǵa payǵambarımız (ilahiy) hújjetlerdi keltirgen. Sońınan olardıń kópshiligi usınnan keyin (hám) jerde ısırap qılıwshılar» (Moida, 32-ayat).

Jáhándegi kórnekli islam shólkemleri hám ulamaları ózin túrli jarılıwshı qural menen partlatıw arqalı gúnasız adamlardıń ólimine sebepshi bolıw haram ámel bolıp, islam dinine baylanısı joq ekenligin atap ótken.

Ózbekistan musulmanları basqarması Ulamalar keńesi de «Ózin-ózi túrli jollar menen qastan óltiriwi awır gúna ekenligi haqqında» pátiya shıǵarıp, bunday jerkenishli háreketti qatań qaralaydı.



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Xristianlıq dininde óz janına qast etiw haqqında ne delingen?
2. Áyyemgi slavyan hám Qıtay dinlerinde ózin óltirgen insańǵa qanday múnásibet bildirigen?
3. Quránı Kárimde nahaqtan qan tógiw haqqında ne delingen?
4. «Shahidlik» hám óz janına qast etiw arasındǵı ayırmashılıqtı túsindirip beriń.

27-§

DÚNYALÍQ – ATEISTLIK EMES



AKTIVLESTIRIW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Dúnyalıq insan degende kimdi túsinesiz? Diniy adam degende she?
2. Dúnyalıq demokratiyalıq mámleket degende neni túsinesiz?
3. Ózbekistanda mámleket hám din múnásibetleriniń tiykarǵı faktorları nelerden ibarat?
4. Sizińshe, zamanagóy turmıs keshiretuǵın insan dındar bolıwı múmkin be?

DÚNYALÍQTÍN MÁNISİ

Dúnyalıq degende barlıq dinler hám de túrli kózqaraslardı teń húrmet etiw, puqaralardıń qanday dinde bolıwına qaramastan nızam aldında teń ekenligi názerde tutıladı. Dúnyalıq turmıs tárizine dinniń iykemlesiw procesin dálillew hám din menen siyasattıń óz ara qatnasıǵın klassifikaciyalaw ushın ilimiy ádebiyatlarda «sekulyarizaciya» ataması keń qollanıladı.

Máselen, Ózbekistannıń kópshilik xalqı belgili bir dinge sıynadı. Mámleket diniy shólkemlerge húrmet penen múnásibette boladı, olardıń nızam tiykarında xızmet kórsetiwine hám dindarlardıń emin-erkin sıynıwına sharayat jaratıp beredi. Sonıń menen birge, onıń hesh qaysı dinge óz aldına ústemlik hám

*Jürip baratırǵan
adamǵa ath,
otırǵan adamǵa
jürip baratırǵan,
kópshilikke
azshılıq sálem
bersin!*

Hádis



«Sekulyarizaciya» sózi latinsha «saeculum» sózinen alınǵan bolıp, «dúnyalıq» degen máنینi ańlatadı. Ol mámleket hám jámiyet basqarılıwında diniy dástúrlor ornın dúnyalıq nızamshılıq sisteması iyelewine qaray qollanıladı.

jeñillik bermeytuǵın, óz Kostituciyası, nızamshılıq tiykarları, mámleketlik nıshanları bar.

Din tek ǵana diniy isenim hám ibadatlardı óz ishine alıw menen sheklenbey, jámiyettegi insanlardıń óz ara húrmeti, mehir-miriwbeti, insanıyılıq pazıyletlerin belgilep kelgen. Sonıń ushın da, hárqanday dúnyalıq mámlekette jámiyettiń birligi, óz ara tatiwlıǵı, awızbirshiligi, tınıshlıǵı, turaqlılıǵın saqlawda din óziniń áhmiyetli ornına iye.

Kóz aldınızǵa keltiriń, eki insan kóriskende bir-birewine «Assalawma áleykum», «Wa áleykum assalam» dep, tınıshlıq tileydi. Bir insan «Sálem sózi diniy mánige iye bolǵanı ushın dúnyalıq aǵımdaǵı adamlar onı qollanbaydı», dep sálem bermese yaki sálemińe alik almasa, júdá qolaysız bolǵan bolar edi.

Diniy dereklerde tek ǵana sıyınıw hám ibadat máseleleri jarıtılmaǵan, bálkim, ótken xalıqlar turmısınan ibratlı gúrrińler de orın alǵan. Olarda awır sınavlardı basınan keshirgen payǵambarlarımızdıń ómiri, buzǵınshılıqlarǵa berilgen xalıqlar hám olardıń basına jaza sıpatında túsken qáwipler úlgi etip kórsetiledi. Olardı oqıp, durıs juwmaq shıǵarǵan adam gúnalardan tıyılıwǵa, sawaplı islerdi kóbirek islewge háreket etedi. Bul hárqanday jámiyette salamat sociallıq jaǵdaydıń júzege keliwine járdem beredi.

Dúnyalıq mámlekette xalıqtıń úrp-ádet, dástúr hám ádep-ikramlılıq qádiriyatları nızam dárejesine kóteriliwi múmkin. Diniy qádiriyatlar ulıwma insanıyılıq qádiriyatqa, xalıqtıń mánáwiy mülkine, ádep-ikramlıq normalarına aylanǵan jaǵdayda ǵana ol mámleket kóleminde áhmiyetke iye bolıwı múmkin. Elimizde Ramazan hám Qurban hayıtlarınıń mámleket kóleminde dem alıs kúni dep daǵazalanıwı sol sıyaqlı milliy hám diniy qádiriyatlardıń birlesiwine misal bola aladı.

DÚNYALIQ HÁM FANATIK AǴIMLAR

Barlıq dinlerde bar bolǵan fanatik keypiyatındaǵı ayırım toparlar dúnyalıq aǵımdı «ateistlik», «dinnen shıǵıw» dep talqılawǵa háreket etedi. Olardıń aytıwlarına qaraǵanda, dúnyalıq shaxs Jaratqannıń buyırıqların, muqaddes kitaplardı biykar etedi. Usı sıyaqlı taypalar dúnyalıq ilim-pán, mádeniyat hám kórkem ónerdi ulıwma biykar etiwdi, hátteki din kórsetpe-si dárejesine kóteredi. Tiyyarında bolsa, taza diniy táliymatqa baylanıshlı ilim alıwdıń hárqanday túri sawaplı ámellerden bolıp tabıladı.

Din atınan jawızlıqtı tarqatıwǵa mısal sıpatında Orta ásirlerde Evropadaǵı inkviziciya sudlarında shirkew atınan ilim-pán tarawlarında jańalıqlardı ashqan oylap tabıwshılardıń túrli jazalarǵa tartılıwın, alımlardıń quwdalanıwın keltiriw múmkin. Basqa dinler arasında da bunday jaǵdaylar kórinedi.

Mámleketimiz xalqınıń derlik 90 payızǵı sıyınatıwın islam dininde dúnyalıq hám diniy shegaraları belgilenbegen. Islam táliymatına qaraǵanda, insanlardıń dini, janı, aqlı hám malına payda keltiretuǵın hárqanday ámel diniy tárepten de maqullanǵan, sawaplı is bolıp esaplanadı. Máselen, adamlardıń awırın jeńil etiw maqsetinde texnikalıq qurallardı, medicinalıq yamasa ximiyalıq elementlerdi oylap tabıw, diyqansılıqta jańa usıllardı qollanıw sıyaqlı isler ushın da adam eki dúnyada húrmet hám sıyıqlar aladı. Sonday-aq insanlardıń zıyanına xızmet etetuǵın, ǵárezli maqsetlerde oylap tabıwlardı ámelge asırıw gúna bolıp tabıladı.

Bul principiǵe tiykarlanǵan jaǵdayda orta asirlerde islam áleminen pánlerdiń barlıq tarawları boyınsha jetik, belgili ulamalar jetisip shıqqan. Din alımları da olardı «wáliylik» yaki dinbuzarlıqta ayıplamaǵan.

ISLAM DINI HÁM DÚNYALÍQ

Islam dininde dúnyalıq aǵımdı dinge jat túsiniq sıpatında qaralmaydı. Islam dininiń muqaddes derekleri — Quranı Kárim hám hádislerde de insan bul dúnyası ushın da háreket etiwı kerekligi uqtırıladı.

Quranı Kárimde aytıwınsha insan aqıretı ushın qayırılı islerdi islew menen birge bul dúnyadaǵı ne-siybesin de umıtpawı kerek. Sebebi, adamda denesi, shańaraǵı, qońsı-qobası, jámiyet, qol astındaǵılardıń da haqı bar, hárbiriniń haqını orınlawı kerek. Bul dúnya nesiybesi aqıret ámelleri ushın azıq boladı delingen túsiniqlerde.



Inkviziciya

Islam táliy-matına qaraǵanda, sálem beriw hám álik alıw úlken sawaplı ámellerden esaplanadı. Hádiste son-day delingen: «Sálem» Allanınıń jerdegi ismlerinen biri. Bir-birewińiz benen sálemlesip júrińler» delingen.

Hádis



Solar menen birge Quranda kóplep ayatlar dúnyalıq máselelerdi de qamtıp aladı. Mısal ushın Qurandaǵı eń úlken ayat — «Baqara» súresi- niń 282 ayatı da tiykarınan dúnyalıq másele — qarız alıw, beriw haqqın- da bolıp, onda máseleńiń materiallıq hám mánawiy táreplerine itibar qa- ratılǵan.

Islam dininiń payǵambarı Muhammed (s.a.v.) diniy máselelerde hám- mege ustaz bolsa da, dúnyalıq islerde qánigelerdiń pikirlerine qulaq salar edi. Bul hádiste sonday delinedi:

«Payǵambar (s.a.v.) qurma shańlandırıp atırǵan bir qáwimniń aldınan ótip atırıp, bunı islemeseńiz de bola beredi, dedi, Sol jılı zúraát jaman boldı. Ol kisi jáne olardıń aldılarınan ótip atırıp, qurmańızǵa ne boldı?- dep soradı. Olar, sonday, sonday, degen edińiz... dep aytıptı. Ol kisi: «Sizler dúnyańız isin biliwshisiz» depti».

Yaǵnıy, Rasulullahtıń ayırım gápleri diniy gápten gore, tájiriyebege tiykarlangan yaki jeke pikirge súyengen. Sonıń ushın da, sahabalar Ra- sulullahtıń ayırım buyrıqları tiykarında «jeke pikirnińiz be yaki Allanıń ámiri me?», dep soraytuǵın edi. Jeke pikirleri bolsa, onda bazı da basqa abzalıraq usınıs beretuǵın edi. Rasulallah (a.s.) jaqsı usınıstı qabıl etip, óz pikirlerin ózgerter yaǵnıy usı dúnyalıq taraw qánigeleriniń pikirin álbette inabatqa alatuǵın edi.



DÓRETIWSHILIK JUMÍS

Tekstti oqıń hám «Din hám diniy isenim pútkilley tán alınbasa» jámiyet ushın onıń aqıbeti qanday bolıwı múmkinligi haqqında oylanıp kóriń.

«Dúnyalıq — bul dahriylik degeni emes. Din hám diniy isenin ultwma qabil etilmegen ómir qanday ğayrıtabiyiy kóriniske iye ekenin biz keshe- gi tariyxımız mısasında jaqsı bilemiz. Bunday ideologiyaniń qáwipli tárepi sonnan ibarat, ol neshe ásirler dawamında din negizinde qáliplesken, xalıq turmısınıń ajıralmas bólimine aylanıp ketken qádiriyatlar — bul jazba yaki awızeki, materiallıq yaki ruwxıy miyras bola ma, tártip yaki dástúrler me, milliy dúnyaqaras yaki turmıs tárzi boladı ma — bulardıń barlıǵın tán al- maydı».

Islam Karimov. «Joqarı mánawiyat — jeńilmes kúsh»

Rasulullah (s.a) tan keyin basqalar da usı joldı tañladı. Házireti Omar (r.a.) «Sizlerdiń jaqsılarıńız ol dúnya hám bul dúnya ushın háreket etkenlerińız» dep ayırıqsha atap ótken edi. Ali (r.a.) bolsa «Bul dúnya ushın mángi jasaytuǵınday, aqiretiń ushın erteń óletuǵınday bolıp háreket qıl» deydi.

Búgingi kúnde ayırım buzǵınshı kúshler tárepinen zamangóy dúnyalıq nızamshılıq tiykarında ómir súriw musulmanlar ushın maqul emesligi haqqında jalǵan pikirler tarqatpaqta. Sonday-aq, dúnyalıq nızamlar haqqında islam ulamalarıńıń pikirlerin tómendegishе ulıwmalastırıw múmkin: zamanagóy jámiyet talaplarına muwapıq shıǵarılǵan nızamlar sháriyatqa qarsı bolmasa, onday nızamlar sháriyattan. Eger, hár bir sháriyat insan mápi ushın jiberilgen, jámiyetlerdiń óz máplerin gózlep shıǵarǵan qaǵıydaları sháriyattan alınbaǵan bolsa, biraq sháriyatqa qarsı kelmese olar da shariyatqa muwapıq (sháriy) esaplana beredi.

Joqarıdaǵı mısallardan kórinedi, islam dininde dúnyalıqqa dinsizlik sıpatında baha berilmegen. Dúnyalıq isler shaxs hám jámiyet máplerin gózler eken, olar din táliymatlarında bárhama qollap-quwatlaǵan. Din dúnyalıq islerdiń mánáwiy táreplerin tártipke salıp turǵan. Mısalı, bul istiń sawabı yaqı sawap emesligi mánáwiy tárepten múmkin yaqı múmkin emesligi usaǵan.

Dúnyalıq faktorı gárezsiz Ózbekistan Respublikasınıń Konstituciyası hám Hújdan erkinligi hám diniy shólkemler haqqındaǵı nızamı menen huqıqıy kepillengen. Ózbekistan tañlaǵan rawajlanıw jolı — dúnyalıq demokratiyalıq jol. Din ádep-ikramlılıq tárbiya salasında úlken áhmiyetke iye wazıypanı atqaradı. Biraq dindi siyasiy maqsetler ushın nıqap etip alıw, dúnyalıq qádiriyatlarǵa tiykarlanǵan konstituciyamız hám ámeldegi nızamlarımızǵa qarsı bolıp tabıladı. Xalqımız diniy isenimdi qattı húrmet etken halda dúnyalıq rawajlanıw jolınan barmaqta.

*«Tariyx hám
ómir tájiriybesi
sonnan derek
beredi, dúnyalıq
hám diniy
qádiriyatlar
birin-biri
tolıqtırmas eken,
búgingi kúniń
awır hám
mashqalalı so-
rawlarına tolıq
juwap tabıw
ańsat bolmaydı»*



**Islam
Karimov.**



1991-jil
14-iyunda hám
1998-jil-mayda
jańa redakciya-
da «Hújdan
erkinligi hám
diniy shólkem-
ler haqqında»ǵı
Nızam qabıl
etildi.

Ǵárezsizliktiń dáslepki kúnlerinen baslap-aq, elimizde diniy-milliy qádiriyatlardıń tikleniwi, barlıq din wákılleri ushın keń imkaniyatlar jaratılıwı jolında reformalar baslandı. Ózbekistan Respublikasınıń Konstituciyasında barlıq puqaralar ushın hújdan erkinligi kepillendi. Elimizde diniy shólkemler jumıslarınıń huqıqıy tiykarları menen birge, mámleket hám dinniń múnásibetleri de belgilep berildi.

Sonıń menen birge, Ózbekistan tariyxında birinshi márte puqaralardıń dinge óz múnásibetlerin, soǵan muwapıq ráwishte isenimdi erkin belgilew hám dálillew, dinge heshqanday tosqınılıqsız ámel etiw hám diniy máresimlerdi atqarıw huqıqların kepilletuǵın nızam qabıl etildi. «Musılmanlardıń Saudiya Arabstanına haj etiwı haqqında», «Qurban hayıtın dem alıw kúni, dep daǵazalawı haqqında», «Ramazan hayıtın dem alıw kúni, dep daǵazalaw haqqında», «Tashkent islam universitetin shólkemlestiriw haqqında» hám basqa bir qatar prezident Pármanları bul tarawǵa úlken itibar berilip atırǵanın kórsetip tur.



BEKKEMLEW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Dúnyalıq sóziniń mazmunın túsindirip beriń.
2. «Sekulyarizaciya» túsiniǵı qanday mánisti ańlatadı.
3. Fanatik aǵımlar tárepinen dúnyalıq (házirgi jasap turǵan turmısımız) aǵımdı tán almawdıń sebebi nede dep oylaysız?
4. Islam dini dereklerinde dúnyalıqqa qanday múnásibet bildirilgen?
5. Ózbekistan Respublikası birinshi Prezidenti Islam Karimovtıń búgingi kúnde diniy qádiriyatlardı itibarǵa almay is tutıw múmkin emesligi haqqındaǵı pikirlerine sholıw jasań.

DINIY ATAMALARDIŇ TÚSINDIRME SÓZLIGI

ALLAH (arab. «al-ilah» — iláhiy kúsh, túrkiy xalıqlarda, tiykarınan, ózbeklerde — Táñri, parsı-taj. Quday, Yazıd), Allah — islam dininde pútkil janzattı jaratqan joqarı iláhiy kúsh; qudaydıń atı. Ádette Allahqa Taala (ullı, joqarı), Tabaraka wa tala, Jalla jalalahu, kárim, buzurg, Párwardigari álem usağan sıpatlar qosıp ayıladı.

ANAFEMA — shirkew aǵzalığınan quwılıw, shirkewdegi eń joqarı jaza.

AQIDA — arab tilinde qanday da bir nárseni bir-birine baylanıstırıwshı mánisin ańlatadı. Istiloh (termin) ta bolsa qaǵıydalar iliminiń belgili atlarınan biri.

ARON-KADESH — (ibr. «Muqáddes sandıq») — sinagoga yaki ibadat úyinde bolıp, onda «Tawrat» tumarları saqlanadı. Ol meshittegi «mehrab» qa uqsas wazıypanı atqaradı hám kiriw esiginiń tuwrısında boladı.

ARVOH — (arab.) — ruwxtıń kóplik kórinisi.

ASHARIYLIK — islam dini sunniylik baǵdarındaǵı eki dogmatizmlik mekteptiń biri.

ATEIZM — (grekshe atheos — qudaysız) — sózlik mánisi qudaydan júz burırw, qudaydı inkar etken halda insan Aqıl-sana kúshin ıqırar etiw degeni.

BANU IZRAIL («Izrail ulları») — yahudiy xalqınıń atlarınan biri. «Ibtido» kitabında keltiriliwınshe, búgingi kúnde barlıq yahudiylar ushın qollanılatuǵın «Izrail ulları» atı Yaqub payǵambarǵa Quday tárepinen berilgen.

BIBLIYA (grekshe — «kitaplar») — yahudiylik hám xristianlıq dinleriniń tiykarǵı muqáddes deregi. Yahudiylar «Bibliya»sı «Kitve kadesh» hám «Tanax» dep te ataladı. Xristianlar tárepinen tán alınǵan Bibliya «Áyyemgi Ahd» hám «Jańa Ahd» tan ibarat bolıp, ulıwma esapta 66 kitaptan ibarat.

BUXARA YAHUDIYLARI — yahudiyliktegi etnokonfessional hám etnolingvistikalıq jámaát.

DINIY KEŇPEYILLIK — Diniy keńpeyillik ideyası hár túrli diniy isenimge iye bolǵan adamlardıń bir jer, bir Watanda ullı ideya hám niyetler jolında birge, jámlesip jasawın, iskerligin ańlatadı.

DINIY SEKTA — belgili bir dindegi rásmiy dogmatizmlikke qarsı túrde ajralıp shıqqan yaki bar bolǵan dinler hám konfessiyalarǵa ulıwma qatnası bolmaǵan halda din bayraǵı astında jumıs alıp baratuǵın toparlar.

DINIY SHÓLKEM — puqaralardıń dinge iseniw, ibadat, salt-dástúrler hám máresimlerdiń birgelikte atqarılıw maqsetinde dúzilgen kewilli birlespeleri (diniy jámiyetler, diniy oqıw orınları, meshitler, shirkewler, sinagogalar, monastrlar hám basqalar) diniy shólkemler dep ataladı.

DINLERDI KLASSIFIKACIYALAW — dinlerdi úyreniwde olardıń tariyxı, isenim tiykarları, dogmaları, sonday-aq, bir-birine tásiri usağan tárep-lerin itibarğa alıw.

ESXATOLOGIYA — dúnyanıń aqır, ol dúnya, jánnet, dozaq haqqındağı túsiniqler jıyındısı.

FAQIH — fiqh (din haqqındağı ilim) iliminiń bilimdanı.

GÚNÁH (parsı. — jınayat, ayıp; mánistegi arab. «junoh» sózinen alınğan) — shariyat nızamlarına hám diniy isenimlerde qarsı is yaki is-háreket.

IBRONIY (ibr. «evrey», «avar» — argı táreptiń adamı, keship ótiw) — yahudiylerdiń dereklerdegi atlarınan biri. «Ibroniya» ataması Ibrahim (s.a.) nıń Mesopotamiyadan Kanonga kóship ótiw waqtında júzege kelgen. Izertlewshilerdiń pikirinshe, olardıń bunday atalıwına, bálkim, dáryanı keship ótip kelgeni sebep bolğan shıǵar.

INJILLESTIRIW — missionerlik shólkemleri tárepinen Injildi keń tarqatıw mánisinde qollanılatuǵın atama. Bazıda bul sóz missionerliktiń sinonimii sıpatında da qabıl etiledi.

ISLAMOFABIYA (arab. — islam, grek. phobiya — qorqıw) — islam dinin qorqınıshlı kóriniste kórsetiw, barlıq jamanlıq hám jınayatları onıń atı menen baylanıstırıp, xalıq qatlamın islamnan qorqıtıwǵa qaratilǵan háreket.

JABIRAYIL — Alla menen payǵambarlar ortasında elshi wazıypasın orınlawshı perishte.

KALAM — sóz, bayanat mánisin bildiredi. Mutaziliyeler payda bolǵannan keyin aqida iliminiń atı «kalam» dep atala baslanǵan.

KÁRAMAT — (arab. «karam» ikram etiw feyldiń forması bolıp, ózbek tiline jaqsılıqlar dep awdarıladı) tiykarınan sufizmlik termini sıpatında kóp qollanıladı. Olardıń kórinisi hám juwmaǵına názer salsaq, olardıń tiykarǵı maqseti adamlardı jaqsılıqqa shaqırıw, gúnalı islerden tıyıw, táwbe etiwge shaqırıw ekenligi málim boladı.

LAMA (Tibet, ásirese — eń ullı) — Tibet, Mongoliya, Rossiya lamaistlerinde Budda monaxı. Qalmaqlarda bul dáreje tek ǵana ruwxanıylar baslıǵına beriledi. Dindarlar onı ǵayritábiyiy pazıyletlerge iye hám

iláhiy álem menen sóylese alatuǵın shaxs dep biledi. Orta ásir dáwirinde joqarı lamalı bay feodallardıń bir bólimin, «shirkew knyazları»n quraǵan. Házir Rossiya buddistleri Oraylıq diniy basqarması baslıǵı lama dárejesine iye.

MURID — (arab. «qálewshi») sufizm jolına kirip, murshid (diniy baslıq) ke qol bergen shákirt.

MURSHID — (arab. — jol kórsetiwshi) sufizmlikte tariqat ádeplerinen sabaq beriwshi pir, shayx hám ustaz. Sufizm jónelisiniń joqarı jol basshısı.

MUTAKALLIM — kalam ilimi menen shuǵıllanǵan alımlar «mutakallim» dep atalǵan.

AQIRET — (arab. «basqa, aqırǵı, ekinshi») bul dúnya aqırına jetkeninen keyin bárshe qayta tirilip, islegen ámellerine jarasa sıylıq yaki jaza alatuǵın ekinshi ómir.

SHABBAT — yahudiyelerde shembi kúniniń atalıwı.

SUFİY — sufiylik dinine tiyisli shaxs, murid.

SÚRE — (arab tilinde joqarılıq, bálentlik). Bazı alımlar onıń ivrit tilindegi «shurax» (qatar) sózinen, basqaları siriya tilindegi «shurta» «surta» (jazıw) sózinen kelip shıqqan, degen pikirdi beredi. Súre sózi «baslanıw, tamamlanıw hám atlarǵa iye keminde úsh ayattan ibarat Quran bólimleri» ne baylanıslı qollanıladı.

VATIKAN — Rim katolik shirkewiniń diniy-arxitekturalıq orayı. Házirgi waqıtta, papanıń rásmiy basqarması sanaladı. Sonday-aq, ol Italiya paytaxtı Rim qalasında jaylasqan teokratik qala-mámleket bolıp esaplanadı.

HÚJDAN ERKINLIGI — diniy isenim erkinligi, elimiz puqaralarınıń belgili bir dinge iseniw yaki heshqanday dinge isenbew erkinligin añlatadı. Bulardıń barlıǵı demokratiyalıq mámleketlerdiń Konstituciyalarında insan huqıqları haqqında Birlesken Milletler Shólkemi qabıl etken Ulıwma jáhán deklaraciyası tiykarında óz sáwleleniw tapqan.

EPARXIYA (grek. Eparxiya — «wálayat») — xristian shirkewinde episkop (arxierey) basshılıǵındaǵı hákimshilik-aymaqlıq bólim.

JILAW DIYWALI — Quddus qalasında jaylasqan, 70 jılda rimliler tárepinen Ekinshi ibadatxananıń 485 metr uzunlıqtaǵı saqlanıw qalǵan bir bólimi. Yahudiyelerdiń muqáddes ziyaratlaytuǵın ornı.

Mazmunı

Sóz bası.....	3
1-§. Dinniń jámiyetegi ornı hám wazıyaları	5
2-§. Pán hám din.....	9
3—4-§. Dinniń payda bolıwı hám qáleplesiwı.....	13
5-§. Yahudiylik	20
6—7-§. Yahudiylik táliyematı	26
8-§. Buddizmlik.....	37
9-§. Buddizmlik táliyematı	42
10-§. Xristianlıq.....	48
11—12-§. Xristianlıq táliyematı	55
13-§. Oraylıq Aziyada Islam	62
14-§. Islamdağı mazhablar hám dogmatizmlik táliyematlar.....	66
15-§. Sufizm hám tariqatlar.....	72
16-§. Ózbekistanda diniy keńpeyillik hám jámiyetlik turaqlılıq	77
17—18-§. Elimiz oyshıllarınıń jáhán ilim-pán rawajlanıwına qosqan úlesi	82
19-§. Din hám «Galabalıq mádeniyat»	91
20-§. Ksenofobiya hám din.....	96
21-§. Dúnya dinlerindeki tınıshlıq ideyası	100
22-§. Missionerliktiń jaslar kelesheğine qáwip salıwı	105
23-§. «Hújdan erkinligi hám diniy shólkemler haqqında»ǵı nızamınıń mánis-mazmunı.....	111
24-§. Ózbekistannıń din nıqabındaǵı ekstremizm hám terrorizmge qarsı gúrestegi ornı.....	116
25-§. Kibermákanda din hám informaciyadan paydalanıw mádeniyatı.....	123
26-§. Dinlerde ómir qádiri	128
27-§. Dúnyalıq — ateistlik emes.....	133
Diniy atamalardıń túsindirme sózligi	139

Z. ISLOMOV,
D. RAHIMJONOV,
J. NAJMIDDINOV

O'quv nashri

«Dunyo dinlari tarixi»

O'rta umumta'lim maktablarining 10-sinflari va o'rta maxsus,
kasb-hunar ta'limi muassasalari uchun darslik

(Qaraqalpaq tilinde)

Birinshi basılım

Tashkent — «Yangiyo'l poligraf servis» — 2017

Baspa licenziyasi AI №185, 10.05.2011 y.

Awdarmashilar *I. Allanov, U. Yusupova*

Redaktor *U. Yusupova*

Tex. redaktor *B. Turimbetov*

Xudojnik *M. Riksiyev*

Operator *G. Serimbetova*

Original-maketten basiwga ruqsat etilgen waqti 25.10.2017.
Formati 70x90 1/16. «Times KRKP» garniturası. Ofset qagazi.
Ofset baspa usılında basıldı. Baspa tabağı 9,0. 10,52 shártli b. t.
Nusqası 10444. Buyurtma № 281-17.

«O'qituvchi» NMAK baspaxanasında basıp shıgarıldı.
100206, Tashkent sh., Yangishahar kóshesi, 1.

Ijarağa berilgen sabaqlıqtıń jaǵdayn kórsetiwshi keste

T/s	Oqıwshınıń atı hám familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alınǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırıl- ǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

**Sabaqlıq ijararaǵa berilip, oqıw jılı juwmaǵında qaytarıp alınǵanda
joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw
normalarına tiykarlanıp toltırıladı:**

Taza	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendeǵı jaǵdayı.
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóleginen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar, jırılmaǵan, kóshpegen, betlerinde jazıw hám sızıqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Muqabası ezilgen, biraz sızılıp, shetleri jemirilgen, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóleginen ajıralıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlandırarlı islengen. Kóshken betleri qayta islengen, ayırım betlerine sızılǵan.
Qanaatlandırarsız	Muqabası sızılǵan, jırılǵan, tiykarǵı bóleginen ajıralǵan yamasa birotala joq, qanaatlandırarsız islengen. Betleri jırılǵan, betleri jetispeydi, sızıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı tiklep bolmaydı.